

e-ISSN 1694-8874

φιλο
λογία

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY

PHILOLOGY

№1(1) (2023)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

Вестник Ошского государственного университета. Филология

Journal of Osh State University. Philology

e-ISSN: 1694-8874

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин чечиминин (2022-жылдын 20-апрелиндеги 7-протоколу) негизинде түзүлгөн.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо нумуру 10300, 17-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде - **кыргыз, орус** жана **англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар **акысыз** негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал **жылына 2 жолу** чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> сайтында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 нумурлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналына чыккан ар бир макалага DOI нумуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-8874 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. Филология” был основан на основании решения Ученого совета ОшГУ (протокол № 7 от 20 апреля 2022 года) в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и, в дальнейшем, реализации политики включения в международные научные базы данных.

17 июня 2022 года “Вестник Ошского государственного университета. Филология” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под №10300.

Журнал публикует статьи на трех языках - **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на **безвозмездной** основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник Ошского государственного университета. Филология” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник Ошского государственного университета. Филология” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

Электронные версии материалов “Вестник Ошского государственного университета. Филология” размещаются на сайте <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник Ошского государственного университета. Филология” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-8874 (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. Philology” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated April 20, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 17, 2022 the journal “Journal of Osh State University. Philology” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10300.

The journal publishes articles in three languages – **Kyrgyz, Russian and English**, accepts materials for publication **free of charge**. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: **2 issues per year** (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. Philology” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. Philology” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

Electronic versions of the journal materials are placed on the website <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. Philology” is assigned a DOI number.

Founder
Osh State University
e-ISSN 1694-8874 (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Мурзакметов Абдымиталип Камытович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, ОшМУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын башчысы (Ош, Кыргызстан), suzak65@mail.ru

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Үкүбаева Лайли – филология илимдеринин доктору, профессор (Бишкек, Кыргызстан), ukubayeva@mail.ru

Момуналиев Сатканбай – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), smomunaliev@oshsu.kg

Ибраимов Осмонакун – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), ibraimov@manas.edu.kg

Жамгырчиева Гулина – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), gjamgyrchieva@oshsu.kg

Сагынбаева Бурул – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), saginbayeva@manas.edu.kg

Тиллебаев Садык (Садык Алахан) – филология илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (Бишкек, Кыргызстан)

Сабирова Венера – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), sabirova_venera@mail.ru

Эгембердиева Аида – филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек, Кыргызстан), aidaegem@rambler.ru

Калчакеев Кубанычбек – филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети (Жалал-Абад, Кыргызстан), jamu-dekan@ya.ru

Кенжебаев Даирбек – филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек, Кыргызстан), kenzhebaev.dairbek@mail.ru

Мадмарова Гулипа – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), gmadmarova@oshsu.kg

Найманбай Айнура Рахымберди кызы – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Астана, Казакстан), ainura-1978@mail.ru

Темирова Махбуба – филология илимдеринин PhD доктору, доцент, Андижан мамлекеттик педагогикалык институту (Андижан, Өзбекстан), temirova_65@mail.ru

Кулалиева Калия – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), kulaliyeva@manas.edu.kg

Сулайманова Мехринса – филология илимдеринин PhD доктору, доцент, Андижан мамлекеттик педагогикалык институту (Андижан, Өзбекстан), sulaymonovamexrinsa@gmail.com

Бейсенбай Ардак Бақытулы – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Астана, Казакстан), ardak-bakit@mail.ru

Абдиев Таалай – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), abdiev@manas.edu.kg

Калыгулова Сабыркуль – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), skalygulova@gmail.com

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Мурзакулов Абдымиталип Камытович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой кыргызской литературы Ошского государственного университета (Ош, Кыргызстан), suzak65@mail.ru

Члены редакционной коллегии

Үкүбаева Лайли – доктор филологических наук, профессор (Бишкек, Кыргызстан), ukubayeva@mail.ru

Момуналиев Сатканбай – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), smomunalie@oshsu.kg

Ибраимов Осмонакун – доктор филологических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), ibraimov@manas.edu.kg

Жамгырчиева Гулина – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), gjamgyrchieva@oshsu.kg

Сагынбаева Бурул – доктор филологических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), saginbayeva@manas.edu.kg

Тиллебаев Садык (Садык Алахан) – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына (Бишкек, Кыргызстан)

Сабирова Венера – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), sabirova_venera@mail.ru

Эгембердиева Аида – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева (Бишкек, Кыргызстан), aidegem@rambler.ru

Калчакеев Кубанычбек – доктор филологических наук, профессор, Джалал-Абадский государственный университет (Джалал-Абад, Кыргызстан), jamu-dekan@ya.ru

Кенжебаев Даирбек – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет И. Арабаева (Бишкек, Кыргызстан), dairbek@mail.ru

Мадмарова Гулипа – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), gmadmarova@oshsu.kg

Найманбай Айнур Рахымберди кызы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан), ainura-1978@mail.ru

Темирова Махбуба – кандидат филологических наук, доцент, Андижанский государственный педагогический институт (Андижан, Узбекистан), temirova_65@mail.ru

Кулалиева Калия – кандидат филологических наук, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), kulaliyeva@manas.edu.kg

Сулайманова Мехринса – кандидат филологических наук, доцент, Андижанский государственный педагогический институт (Андижан, Узбекистан), sulaymonovamexrinsa@gmail.com

Бейсенбай Ардак Бакыгулы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан), ardak-bakit@mail.ru

Абдиев Таалай – кандидат филологических наук, доцент, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), abdiev@manas.edu.kg

Калыгулова Сабыркул – кандидат филологических наук, доцент, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), skalygulova@gmail.com

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Murzakmetov Abdymitalip Kamyrovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Kyrgyz Literature, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), suzak65@mail.ru

Members of the editorial board

Ukubaeva Laili – Doctor of Philology, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan), ukubayeva@mail.ru

Momunaliev Satkanbai – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), smomunalie@oshsu.kg

Ibraimov Osmonakun – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), ibraimov@manas.edu.kg

Zhamgyrchieva Gulina – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), gjamgyrchieva@oshsu.kg

Sagynbayeva Burul – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), saginbayeva@manas.edu.kg

Tillebaev Sadyk (Sadyk Alahan) – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz National University named after Zhusup Balasagyn (Bishkek, Kyrgyzstan)

Venera Sabirova – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), sabirova_venera@mail.ru

Egemberdieva Aida – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaev (Bishkek, Kyrgyzstan), aidegem@rambler.ru

Kalchakeev Kubanychbek – Doctor of Philology, Professor, Jalal-Abad State University (Jalal-Abad, Kyrgyzstan), jamu-dekan@ya.ru

Kenzhebaev Dairbek – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz State University I. Arabaeva (Bishkek, Kyrgyzstan), dairbek@mail.ru

Gulipa Madmarova – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), gmadmarova@oshsu.kg

Naimanbay Ainur Rakhymberdi kyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumileva (Astana, Kazakhstan), ainura-1978@mail.ru

Temirova Makhbuba – candidate of philological sciences, associate professor, Andijan State Pedagogical Institute (Andijan, Uzbekistan), temirova_65@mail.ru

Kulaliyeva Kalia – Candidate of Philological Sciences, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), kulaliyeva@manas.edu.kg

Sulaymanova Mekhrinsa – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Andijan State Pedagogical Institute (Andijan, Uzbekistan), sulaymonovamexrinsa@gmail.com

Beisenbai Ardak Bakytuly – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumileva (Astana, Kazakhstan), ardak-bakit@mail.ru

Abdiev Taalay – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), abdiev@manas.edu.kg

Kalygulova Sabyrkul – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), skalygulova@gmail.com

МАЗМУНУ
Содержание
Contents

Абдимиталип уулу Н., Жапаралиев Ш.Ж. “Диван Лугат ат-Түрктө” кездешкен музыкалык терминдер.....	1
Аманбек кызы Н., Бекмурзаева А. Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери.....	12
Батырова Т.Т., Бапышова А.Ж. Студенттердин кеп маданиятын кептик коммуникациянын негизинде калыптандыруу.....	22
Дастанбек кызы К., Мурзакметов А.К. Кыргыз макал-лакаптарында педагогикалык ойлордун берилиши.....	30
Жолдошова К.Ж. Кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши.....	38
Марс кызы А. “Эр төштүк” эпосундагы мифологиялык персонаждар.....	46
Турганбаев Н. Предикаттар жөнүндө жалпы маалымат.....	56

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 1-11

УДК: 811.512.1

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_1)

“ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРКТО” КЕЗДЕШКЕН МУЗЫКАЛЫК ТЕРМИНДЕР
МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ ПО ДАННЫМ “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА
КАШГАРИ

MUSICAL TERMS ACCORDING TO “DIVAN LUGAT AT-TURK” BY MAHMUD
KASHGARI

Абдимиталип уулу Нурсултан

Абдимиталип уулу Нурсултан

Abdimalip uulu Nursultan

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

nabdimalipuulu@oshsu.kg

ORCID: 0009-0002-1689-0741

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Zhaparaliev Sherbol Zhaparalievich

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

shjaparaliev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-1009-4093

“ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРКТӨ” КЕЗДЕШКЕН МУЗЫКАЛЫК ТЕРМИНДЕР

Аннотация

XI кылымда жашаган улуу түрк тилчи жана ойчул Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” аттуу энциклопедиялык эмгеги түрк тили менен адабиятынын, түрк элдеринин тарыхы жана географиясы боюнча жазылган эң байыркы эмгектердин бири. Ошондой эле аталган эмгек түрк элдеринин маданияты жана этнографиясы боюнча негизги булактардын бири. “Диван Лугат ат-Түрк” түрк элдеринин бай материалдык жана руханий баалуулуктары тууралуу, анын ичинде орто кылымдагы түрктөрдүн музыкалык маданияты боюнча да кызыктуу этнографиялык маалыматтарды берет. Бул эмгекте биринчи жолу ыр, күү, кошок, айтыш сыяктуу обонду билдирген түшүнүктөр айтылып, ошол мезгилдин кээ бир үйлөмө, чертме кылдуу жана урма аспаптарда ойнолгон музыкалык аткаруу жөнүндө маалыматтар берилген. Алсак, Махмуд Кашгари өз эмгегинде ошол доордун башка кылдуу аспаптары кобуз, икеме/эгеме, ченг/чонг/чун жана бучы сыяктуу аспаптары, түрктөрдүн көөнө үйлөмө аспаптары сыбызгу, боргуй жана урма аспап болгон товыл жөнүндө да маалымат берет. Макалада “Диванда” кездешкен музыкалык терминдер азыркы кыргыз тилиндеги жалпылыктары менен салыштырылып каралды.

Ачкыч сөздөр: “Диван Лугат ат-Түрк”, музыкалык терминология, кобуз, кыргыз музыкасы, культурогенез.

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ ПО ДАННЫМ “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА КАШГАРИ

MUSICAL TERMS ACCORDING TO “DIVAN LUGAT AT-TURK” BY MAHMUD KASHGARI

Аннотация

Энциклопедический труд великого тюркского лингвиста и ученого Махмуда Кашгари, жившего в XI веке, “Диван Лугат ат-Турк” является одним из древнейших произведений, написанных по тюркскому языку и литературе, истории и географии тюркского народа. Также данный труд является одним из основных источников по культуре и этнографии тюркских народов. В частности “Диван Лугат ат-Турк” дает интересные этнографические сведения о богатых материальных и духовных ценностях тюркского народа, в том числе о музыкальной культуре средневековых тюрков. В данной работе впервые упоминаются такие понятия, как песня, мелодия, плач, песни, так же упоминаются некоторые духовые, струнные и ударные инструменты того периода, приводятся сведения о музыкальном исполнительстве. В словаре упоминаются струнные инструменты той эпохи, такие как кобуз, икеме/егэмэ, чэн/чонг/чунг и бучи. В своей работе Махмуд Кашгари также предоставляет информацию о турецких духовых инструментах: сыбызгу (свирель), боргуй (труба) и ударных инструментах такие, как товыл (барабан). В данной статье музыкальные термины, встречающиеся в “Диване”, сопоставлены с музыкальной терминологией современного кыргызского языка.

Ключевые слова: “Диван Лугат ат-Турк”, музыкальная терминология, кобуз, кыргызская музыка, культурогенез.

Abstract

The encyclopedic work of the great Turkish scholar and lexicographer Mahmud Kashgari, who lived in the 11th century, “Divan Lugat at-Turk” is one of the oldest works written on the Turkic language and literature, history and geography of the Turkic people. Also, this work is one of the main sources on the culture and ethnography of the Turkic peoples. In particular, “Divan Lugat at-Turk” provides interesting ethnographic information about the rich material and spiritual values of the Turkic people, including the musical culture of the medieval Turks. In this work, such concepts as song, melody, lament, songs are mentioned for the first time, some wind, string and percussion instruments of that period are also mentioned, and information about musical performance is provided. The dictionary mentions stringed instruments of that era such as kobuz, ikeme/egeme, cheng/chong/chung and buchi. In his work, Mahmud Kashgari also provides information about Turkish wind instruments: sibyzgu (pipe), borguy (trumpet) and percussion instruments such as tovyul (drum). In this article, the musical terms found in “Divan” are compared with the musical terminology of the modern Kyrgyz language.

Keywords: “Divan Lugat at-Turk”, musical terminology, kobuz, Kyrgyz music, cultural genesis.

Киришүү

Байыркы жана орто кылымдагы түрк элдеринин тарыхын, тилин жана маданиятын изилдөөдө көп сандаган тарыхый маалыматтарга таянабыз. Алар кытай, араб-перс, грек-латын, армян тилдеринде жазылган тарыхый жазма булактар болуп саналат. Жогоруда эскерилген жазма булактардын авторлору ал тилдерде жазган элдер экендиги анык. Евразиянын учу-кыйырсыз талааларын мекендеген түрк элдери менен тарыхтын көөнө мезгилдеринен бери коңшулаш жашап, көчмөндөр тууралуу ат көтөргүс маалыматтарды жазып калтырышкан. Жалпы түрк элдеринин тарыхын изилдөөдө башка тилде жазылган тарыхый маалыматтардан башка өз эне тилибизде да жазма булактар кездешет. Алар Орхон-Енисей, Алтай, Талас, Кочкор жана Казакстан менен Өзбекстанда табылган байыркы түрк жазма эстеликтери, байыркы уйгур жазмалары. Ал эми Борбордук Азияда Ислам дининин жайылышы менен араб ариби менен жазылган Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” эмгеги менен Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү жалпы орток тарыхыбыздын эң аздектелген эмгектеринин көч башында. Байыркы жана орто кылымдарда теги түрк инсандар тарабынан жазылган тарыхый маалыматтар өзүнүн аутенттүүлүгү менен айырмаланып, тил, тарых жана маданиятыбызды изилдөөдө мааниси абдан зор. Биринчиден бул эстеликтердин авторлору түрк тилинде сүйлөшкөн жана түрктөрдүн маданиятын эң жакындан тааныган инсандар. Дал ушундай инсандардын бири карахандар доорунун даңазалуу аалымы Махмуд Кашгари өзүнүн “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде мындай дейт: *“Мен алардын (түрктөрдүн) арасынан эң сөзгө чечени, билимдүүсү, тектүүсү жана ыктуу найзачысымын. Мен түрк, түркмөн, огуз, чигил, яма жана кыргыздардын шаарлары менен талааларын кыдырып, алардын тили менен ырларын үйрөндүм. Уруулардын тилдерин жатык үйрөнүп, аларды (китебимде) чебер тизме менен бердим”* (ДЛТ, 2005, б. 54). Жогорудагы мисалга таянып Махмуд Кашгари эмгегин жазууда лингвистикалык ыкмаларды кеңири пайдалангандыгын байкайбыз. Деги эле “Диван Лугатта” берилген мисалдардан улам Махмуд Кашгарини алгачкы тилчи, диалектолог деп атоого негиз бар.

Материалдар

Түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгын жана музыкасын изилдөөдө Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү маанилүү тарыхый булак болуп эсептелет. Байыркы жана орто кылымдардагы түрк элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгы жана музыкалык маданияты жөнүндө тарыхый маалыматтар абдан аз. Көчмөндөрдү жакындан тааныган кытайлардын тарыхый жазма булактарындагы үзүл-кесил маалыматтарды эске албаганда музыкасы боюнча маалыматтар жокко эссе. Ал эми Махмуд Кашгаринин “Диванында” түрктөрдүн музыкалык маданиятына байланыштуу маалыматтар тереңирээк берилген. Алсак, сөздүктө түрктөрдүн арасында кеңири жайылган ырлар, кошоктор, музыкалык аспаптардын аталыштары кездешет. Бул макалада “Диван Лугатта” орто кылымдагы түрктөрдүн музыкалык маданиятына байланышкан маалыматтарды иргеп көрсөтүп, аны кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы менен салыштырып, экөөнүн ортосундагы окшоштуктарды жана жалпылыктарды көрсөткөнгө аракет кылдык. Макаланын авторунун Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегиндеги кездешкен карахандардагы баланын төрөлүшүнө байланышкан ишенимдер тууралуу маалыматтарды кыргыз элинин баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салт цикли, “Диванда” кездешкен

фольклордук элементтер менен кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы жалпылыктар, карахандардагы ат жабдыктар терминологиясы менен кыргыз элинин жылкычылык терминологиясын салыштырып караган макалалар жарык көргөн (Абдимиталип уулу, 2022, бб. 126-132; Абдимиталип уулу, 2023а, бб. 101-106; Абдимиталип уулу, 2023б, бб. 131-142).

Анализ

“Диван Лугатта” *ыр (йыр)* деген сөз кездешип, мааниси лирикалык ыр дегенди билдирет (ДЛТ, 2005, б. 743). Махмуд Кашгари бул сөз менен кошо “*Ол йыр (ыр) йырлады*” деген сүйлөмдү мисал келтирет. “Ал ыр ырдады” деп которулат. Ал эми *йырагу* деген сөз “ырчы” да, “музыкант” да маанисинде берилет (ДЛТ, 2005, б. 768). Салыштыруу үчүн бүгүнкү казак тилинде ырчыны *жырау* деп аташат.

Ал эми кыргыз тилинде *ыр* сөзү байыркы аталышы менен маанисин өзгөрүүсүз сактап калган (КРС, 1985б, б. 435). Кыргыз элинин руханий байлыгынын туу чокусу болгон “Манас” эпосунда “Жалаң үйдүн борумун, Жарым күнчө ырдаган” Жайсаң ырчы менен кырк чоронун бири, “тебетейи чоктуу кул, айтар сөзү шоктуу кул” Ырамандын Ырчыуул деген каармандар кездешип, ырчылык милдетти аркалашкан. Ырчыуул Манастын эрдиктерин ырга салып, даңазалаган, кийин Семетейге да кызмат кылган колдон келген көмөгүн көрсөтөт. Казак окумуштуусу Ч.Валиханов өзүнүн 1856-жылы жазган “Отчет поездки на Иссык-Куль” деген макаласында Ысык-Көлгө болгон саякатында кара кыргыздардын бир ырчысы (*рчи*) менен жолуккандыгын жана ал ырчынын “Манас” дастанын айта билгендигин жазып кеткен (Валиханов, 1984, б. 327). В.Радлов болсо кыргыздар ырчылык өнөрдү искусствонун туу чокусу катары бааларын, ошондуктан элдик оозеки чыгармачылык кыргыздарда абдан өнүккөндүгүн баса белгилейт. Алар элдик дастандар, макалдар, кошоктор, үйлөнүү тоюнда ырдалчу ырлар ж.б. болуп, эл арасында кеңири таралган жана ар дайым урматтоо менен кабыл алынгандыгын эскере кеткен (Радлов, 1885, б. 4). Ал эми кечээ жакында эле жашап өтүшкөн Женижок, Токтогул, Арстанбек ж.б. ырчылардын санат, насыят, ашыктык ырлары кагазга түшүрүлүп, күнүбүзгө чейин сакталып калган.

“Диван Лугатта” *кошуг* сөзү кездешип, “ыр, поэзия” маанисин билдирген (ДЛТ, 2005, 356). Махмуд Кашгари эмгегинде *кошугтан* төрт сап ыр мисал келтирет:

“Алп эр Туңа өлди мү,	Алп эр Туңа өлдүбү?
Ысыз ажун калды му	Жалган дүйнө калдыбы?
Өзлек өчин алды му,	Тагдыр өчүн алдыбы?
Эмди йүрөк йыртылур	Эми жүрөк жыртылат” (ДЛТ, 2005, б. 80).

Түркиялык тарыхчы Бахаеддин Өгелдин ою боюнча Алп Эр Туңа ирандыктардын мифологиясындагы Афрасияб жөнүндөгү аңыздар түрк уламыштары менен биригүүсүнүн натыйжасында дастанга айланып кеткен (Ögel, 1995, б. 6).

Ал эми кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында *кошок* жанрынын өнүккөндүгүн бул жанрдын күнүбүзгө чейин жашап келүүсү менен гана чектелбестен, дагы деле колдонулуп, улантылып жаткандыгынан биле алабыз. Адам баласынын дүйнөдөн кайтуусу кайгылуу иш болуп, анын туугандарын, жакын адамдарын өкүткө салып, күйүткө батырат. Албетте, күйүтүн көз жаш менен чыгарууга, эмоционалдык оор абалды жеңилдетүүгө аракет кылуунун натыйжасында өлгөн адамды ый менен узатуу адаты пайда болгон. Бир гана ый менен

чектелбестен каза болгон адамдын жакындары анын жашоосундагы жаркын элестерди, жакшы сапаттарын эскерүүгө, аны мактап-жактап, “арбагын көтөрүүгө” аракет кылышат. Натыйжада, каза болгон адамдын мүрзөсүндө аны мактаган, даңктаган эскерүүлөрдү жазуу салты келип чыккан. Бул дүйнөдөгү көп элдерге тараган. Анын айкын өрнөгү болуп байыркы египет пирамидаларында фараондорго арналып жазылган жазуулар, байыркы Ирандагы Бехистун аска бетиндеги жазуулар, түрк кагандарына арналып жазылган орхон-енисей жазма эстеликтери ж.б. эсептелет. Ал эми жазуусу жок элдер бул боштукту оозеки чыгармачылык менен толуктоого аракет кылган. Алардын ичинде кыргыздарда бул өнөр бизге кошоктор түрүндө жетип келип, күнүбүзгө чейин жашоосун улантып келүүдө. Кошок кошуу, каза болгон инсандын эрдиктерин даңазалоо, аны эскерүү, ага сый-урмат кылуу менен мамиле жасоонун элементтерин биз орхон-енисей жазма эстеликтеринен көрө алабыз. Култегин, Билге-каганга, Барсбекке арналып жазылган жазма эстеликтер кошоктун түрү катары кабыл алсак болот (Малов, 1951, б. 12). Ал эми С.Г. Кляшторныйдын ою боюнча байыркы түрк жазуулары жанрдык өзгөчөлүгү боюнча алтыга бөлүнөөрүн көрсөтөт. Анын ичинен кошок жанрына жакын деп *тарыхый-биографиялык* жазма эстеликтер же башкача айтсак, түрк, уйгур, кыргыз элитасынын өмүр баяны, алардын ишмердүүлүктөрү жазылган эстеликтерди белгилейт. Аларга, Кошо-Цайдам, Тоньюкук, Кули-Чур, Карабалгасун, Суджи ж.б. жазма эстеликтерин кошот (Кляшторный, 1964, бб. 53-54).

Кошок жанры эпостордо кеңири кездешүү менен чектелбестен, өзүнчө жанрга айланып кеткен. Кошокту негизинен аялдар кошкон. Атайын кошокчу аялдар болуп, алардын арасында бул өнөрдү экинчи кесип кылып, профессионалдык деңгээлде айта билгендер болгон. Алсак, төкмө акын, комузчу Токтогул Сатылгановдун энеси эл ичинде кошокчу катары таанымал аял болгон. “Манас” эпосунда баатырлар өлгөндө жесирине тул салдырып, алтымыш аял кошокчу кошуп берип, аза күткөнү айтылат. Мисалы, Манас өлгөндө “Алтымыш катын кошокчу, Тул түбүндө Акылай, Баягы, кайран жеңең Каныкей, Боздоп турду буркурап, Кошуп эле турду чыркырап” деген саптар кездешет. Кыргыз элинде кошоктун бир нече түрү болгон. Алсак, жоктоо, аза, арман, угузуу, кыз узатууда кошулчу кошок деген сыяктуу түрлөрү кезигет. Тарыхый кошоктордон “Ормондун кызынын кошогу”, “Курманжан датканын Алымбек датканы жоктогону”, “Балбайдын уулу Байгашка кошкон кошогу”, “Токтогул Жеңижок ырчыны жоктогону” ж.б. кошоктор белгилүү (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002). Бул кошоктордун дээрлик баарында каза болгон адамдын жашоосунда кылган эрдиктерин, жакшы иштерин, мүнөзүнүн жакшы жактарын эскерүү менен коштолгон. Кыргыздарда оозеки кошоктордон башка кошок күүлөр кездешет. Аларга, “Сынган бугу”, “Төгөчү”, “Ак кочкор, Каңкы”, “Күлөйрон”, “Керимбай кулунум”, “Көкөй кести” ж.б. күүлөрдү айтсак болот. Бул кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешкен кошок жанрынын ар тараптуулугунан кабар берет. Күнүбүздө кошок жанрыны мыкты өрнөктөрү катары төкмө акын Ысмайыл Борончиевдин Алымкул Үсөнбаевди жоктогон “Кош Алымкул” кошогу, ал эми азыркы акындардан Элмирбек Иманалиевдин Чыңгыз Айтматов көз жумганда кошок кошуп ырдаган “Чыңгыз өлбөс болсочу” аттуу кошоктору классикалык кошоктордун катарын орун таба алды.

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө *айтыш* сөзү кездешип, мааниси “эки кишинин бири-биринин ал-акыбалын сурашуусу” дегенди билдирген (ДЛТ, 2005, б. 141). Айтыш өнөрү кыргыз менен казак элинде сөз менен суроо-жооп түрүндө болуусу менен айырмаланса, анатолиялык түрктөрдө *ашыклар атышмасы (atışma)* деген ат менен белгилүү.

Айтыш - ырчылардын, чечендердин өз чыгармачылык кудуретин, чеберчилигин сыноо үчүн өз ара мелдеши; кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында өнүккөн жанр. Ал адат-салт айтыштары жана акындар айтыштары болуп эки чоң топко бөлүнөт. Ал экөө өз кезегинде мазмун жана форма жагынан бири биринен айырмаланган түрлөрдөн турат. Адат-салт айтышына: бадик, кайым, сармерден, кыз-жигит айтышы, акыйнек ж.б. кирет. Ал эми акындар айтышына: алым-сабак, табышмак, кордоо, учурашуу. Тарыхта чечендердин айтыштары да болгондугу белгилүү. Келип чыгышы жана өнүгүшү жагынан айтыш жанры байыркы үрп-адат, ырым-жырымдарга байланышып, элдик турмушту кенен чагылдырган деңгээлге чейин жеткен. Айтыш өнөрү казак-кыргызда аябай жогору бааланып, бул эки элдин акындарынын айтыштары аябагандай принципиалдуулугу менен айырмаланып, көпчүлүк аш-тойлордо акындарсыз маараке өтчү эмес.

Ал эми кыргыз-казактардын айтыш өнөрү акындардын бири-бири менен алым-сабак, суроо-жооп, табышмак айтышуусу менен өткөн. Чокан Валиханов казактарда ар бир урууда өз уруусунун атка минерлерин даңазалап, мактаган жамакчы, төкмө акындардын болоорун жазган (Валиханов, 1985, б. 70). Кыргыздарда деле ушул көрүнүш болуп, ар бир уруунун өз акындары жана жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө татыган төкмө акындар, шайырлар болгон. Алардын эң көрүнүктүүлөрү Арстанбек Бойлош уулунан башталып, Жеңижок, Токтогул, Коргол, Барпы, Осмонкул, Алымкул, Эстебес, Тууганбайлардан кийин азыркынын ак таңдайлары Замирбек, Элмирбек, Жеңишбек, Аалы, Азамат сыяктуу акындар бул өнөрдү жашатып келишүүдө. Акындар элдин оюн, мүдөөсүн аткаминерлерге, ханга жеткирген ортомчулук милдетти аркалашкан.

“Диван Лугатта” импровизациялуу түрдө кошуп ырдоону билдирген *кошды* сөзү кездешип, мааниси “бириктирүү, кошуу” жана “көркөмдөп ыр чыгаруу” дегенди туюнткан (ДЛТ, 2005, б. 494). Кыргыз акындарынын арасында жамакчылык, кошуп ырдоо импровизациялоонун бир түрү катары каралып, жогору бааланган. 2001-жылы Кыргызстанда төкмө акындарга колдоо көрсөтүү максатында “Айтыш” фонду түзүлсө, 2008-жылы кыргыз-казак акын-импровизаторлордун бул өнөрү ЮНЕСКОнун “Материалдык эмес мурастардын тизмесине” кирген. Орто кылымдагы караханилер доорунда жазылган сөздүктөгү айтыш сөзүнүн күнүбүздө кыргыз элинде жашоосу жана өркүндөтүлүп жатышы кыргыз элинин культуругенезин изилдөөдө маанилүү булактардан болуп кала бермекчи.

Элдик оозеки чыгармачылыгыбызда байыркы жанрларынын бири каргыш болуп эсептелет. Каргыш адамдын күнүмдүк жашоо процессинде турмуштук бир кырдаалдан (жек көрүү, өч алуу, ич күйүү, ардануу) улам келип чыккан психикалык абалынын курчушун көрсөтөт. Адатта каргыштын келип чыгышына күнүм ар кандай окуялар себепкер болушу мүмкүн. Каргоо же болбосо каргыш жанры дүйнөдө көп элдерде кездешет. Анын ичинде Борбордук Азиядагы түрк элдеринде да бул жанр кеңири тараган. Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында каргыш эпостордо, ырларда, жомок жана уламыштарда кездешет. Ал эми тарыхый булактардан “Диван Лугатта” да *каргыш* сөзү кездешип, кыргыз тилиндеги эле маанини билдирет (ДЛТ, 2005, б. 429). Каргыш сөзү сыпат катары да колдонулуп, *каргыш киши* “каргышка калган киши” дегенди билдирген.

Кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгында да каргыш жанры көп учурайт. Эпостордо айрым учурларда каргыш маанилүү роль ойнойт. “Кожожаш”, “Карагул ботом” дастандарында табиятка зыян келтирип, кайберендерди түгөл кырып салган мергендерди

кайберендердин пири Сурэчкинин каргышынан ажал тапканы, Курманбек баатыр атасы Тейитбектин каргышына калып, жоо колунан мерт болушу кыргыздардын каргышка өтө терең маани бергендигин көрсөтүп турат. Кыргыздарда каргыш адамдын өмүрүнө гана эмес урукка таасирин тийгизип кое алаары санжыраларыбызда сакталып калган. Кыргыздардагы бугу уруусунун колдоочусу деп эсептелинген Мүйүздүү-эне жөнүндөгү уламыштарда Бугу-эненин Ысык-Көлдөгү арык уругунун көп сандуу болуп калышы, ала эми карамырза, асанмырза уруктарынын аз сандуу болуп калышы аларга мүйүздүү эненин каргышы тийгендиги менен байланыштырышат. Бул кыргыздарда каргышка маани берип, каргыштын бир эле адамдын тагдырын эмес, бүтүндөй уруктун тагдырын өзгөртө алат деген ишенимин көрсөтүп турат (Кыргыздар, 1993, б. 515).

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат” сөздүгүндө кыргыз элинде кеңири таралган эмгек ырларынын издерин көрө алабыз. Маселен, сөздүктө *он* сөзү кездешип, аргулардын тилинде “эгин бастырууда пайдаланылганөгүз” деген маанини билдирген. Ушул эле *он*, *он* деген сөздү түрктөр мүдүрүлгөн эшекти бастыруу үчүн колдонушкан (ДЛТ, 2005, б. 73). Ал эми кыргыз элинде эгин бастырууда “Он, майда” деген эмгек ырынын болгондугу белгилүү (Кыргыз поэзиясынын антологиясы, 1999, б. 64).

“Диван Лугатта” *сак сак* деген сөз кездешет. Мааниси, “чеп кайтарууда же болбосо жылкы кайтарууда колдонулган сөз. “Сак бол!” дегенди билдирип, сергек кишини *сак эр* деп аташкан (ДЛТ, 2005, 324). К.Юдахин түзгөн “Кыргызча-орусча сөздүктө” бекбекей сөзүнүн мааниси “жайында короо кайтарган кыз-келиндердин ыры” жана “короо кайтарганда колдонулуучу кыйкырык” деп белгилеген (КРС, 1985а, 125).

Бекбекей – байыркы салттык эмгек ырларынын түрүнө кирип, короо кайтарууда колдонулган. Анын пайда болуусу көчмөн мал чарбачылык жашоо образынын шарттарынын натыйжасы дей алабыз. Бул байыркы эмгек ыры жөнүндө алгачкы маалымат берген Г. Загряжский кечинде короо кайтарган кыздар таң аткыча карышкырларды койлорго келтиртпөө үчүн ырларды ырдап, кыйкырып чыгышаарын жазган (Дюшалиев ж.б., 1999, б. 33). “Бекбекей” ырында мындай саптар кездешет:

“Ала байтал Бекбекей,
Айкалышкан Саксакай.
Бекбекей качты, бел ашты,
Саксакай кууп адашты.
Бекбекей ашты бел ашты,
Саксакай ашты сак ашты.
Саксакай айткан муңайым,
Сак кайтарчы, кудайым.
Бекбекей айткан муңайым,
Бек кайтарчы, кудайым.
Койдун сүтү коргошун,
Кой уурдаган оңбосун” (Кыргыз поэзиясынын..., 1999, бб. 38-40).

Бул ыр саптардан биз орто кылымдардагы караханилер доорундагы түрктөрдүн кароолдо, мал кайтарууда ууру-бөрүдөн сактануу үчүн колдонгон методдору кийин кыргыздарда да колдонулуп, анын салттык эмгек ырларынын деңгээлине чейин көтөрүлө алгандыгын көрө алабыз. Орто кылымдардагы караханилер менен кыргыздардын ортосундагы

байланыш, маданий окшоштуктар кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешиши бул маданий байланыштын өтө терең болгондугунан кабар берет.

“Диван Лугат” сөздүгүндө орто кылымдардагы караханилердин музыкасы жөнүндө маалыматтар кездешет. Алсак, сөздүктө *көгледу* деген этиш сөзү кездешип, “ырдоо” деген маанини билдирет (ДЛТ, 2005, б. 656). Бул сөз менен кошо *эр көгледу* - “эр ырдады” деген мисал берилген. Азыркы кыргыз тилинде күү сөзү “обон, музыкалык мотив” деген бир маанини билдирет (КРС, 1985а, б. 472).

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат” сөздүгүндө *кубуз* сөзү “удга окшош, кылдуу музыкалык аспап” дегенди билдирет (ДЛТ, 2005, б. 347). Сөздүктүн башка жеринде *кунзады*, *ол кубуз кунзады* “ал комуз чертти” деген өрнөк кездешет (ДЛТ, 2005, б. 954). Комузчу тууралуу маалымат *кубузлуг киши* “комуздуу, комузу бар киши” деген сөздөн даана көрүнөт (ДЛТ, 2005, б. 458). XI. кылымда караханилерде кобузду бир эле эркектер эмес, аялдардын колдонгондугу сөздүктө кездешкен *кызлар кубзаиды* “кыздар комуз чертишти” деген сөздөн көрө алабыз (ДЛТ, 2005, б. 631). Ал эми комуз чертишүү, жарышуу сыяктуу мисалдарды кыргыз элинде кеңири тарап, белгилүү комузчулардын комуз чертиштеринен Майлыбай менен Ниязаалынын, Муратаалы менен Карамолдонун чертиштери эл оозунда сакталып кала берген (Алагушев, 2005). Сөздүктө комуздун *бучы кубуз* деген түрү жөнүндө да маалыматтар кездешип, бул аспаптын өзгөчөлүгү үнүнүн шаңдуу чыгышы менен айырмаланган (ДЛТ, 2005, б. 870). Түрк элдеринде тартма, кылдуу жана какма кобус (хобус), кобус (хомуз), комуз деп аталган аспаптар бир канча түрү болгон. Бул аспаптар чыгышы якуттардан тартып батышы Анатолиядагы түрктөрдүн колдонгон музыкалык аспабы болуп эсептелет (Ögel, 1987, бб. 237-258). Бул комуздун эң байыркы музыкалык аспап экендигин далилдейт.

Ал эми кыргыздарда эң кеңири тараган музыкалык аспап катары комузду айта алабыз. Комуз өрүк, алмурут карагай, арча жапан, тал өндүү экме жана жапайы жыгачтардан чабылат. Жалбырактары күбүлгөн жана мөмөсү бышкан кезде кыйылган жыгач сомдолуп, сууга кайнатылып, анан ышталган. Комуз баш, моюн, тулку, чара, калпак, тепкек, үч кулак, үч кылдан турат. Кулагы өрүктөн, арчадан же мүйүздөн жасалат, ал эми кылы көбүнчө эки тиштүү кыргыз койлорунун ичегисинен бир кыл гана жасашкан. Ал жөнүндө “Манас” эпосунда да маалыматтар кездешет. Эпосто Манасты өз туугандары Көзкаман, Көкчөкөздөр ууландырып, өлтүрмөкчү болгондо алардан качып чыгып, үңкүргө жашынып калат. Ал жерде ооруп жатканда чоролору Сыргак менен Серектен комуз чаап берүүсүн өтүнүп мындай дейт:

“Ак талдан комуз чабыңар,
Арчадан капкак чабыңар.
Чарасын терең оюңар,
Тепкесин бийик коюңар.
Туу аркар кылын тагыңар,
Туурасынан кагыңар” (Манас, 2010, б. 1407).

Бул жерден эпостун башкы каарманы Манастын комуз черте алгандыгы менен бирге комуздун кантип жасалаары тууралуу маалыматтарды алсак болот.

Дүйнөдөгү элдердин дээрлик баарында эле үйлөмө музыкалык аспаптары бар. Алардын ичинде байыркы түрктөрдө жана енисейлик кыргыздарда үйлөмө аспаптардын болгондугун кытай тарыхый булактарынан биле алабыз. X кылымда Тан доорундагы эмгектерде енисейлик

кыргыздардын байыркы жана орто кылымдагы тарыхы жөнүндө кээ бир маалыматтар берилген. Тан доорундагы кытай тарых булактарында енисейлик кыргыздарда барабан, флейта, чоор, жалпак коңгуроо, чогойно (дудка) сыяктуу музыкалык аспаптардын болгондугу жазылат (Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана, 2003, б. 35). Ал эми ошол эле доорлордо жазылган “Диван Лугатта” да карахандар доорундагы түрктөрдүн үйлөмө музыкалык аспаптары жөнүндө маалыматтарды кезиктире алабыз. Алсак, сөздүктө *сыбызгу* деген үйлөмө аспап жөнүндө маалымат берилет (ДЛТ, 2005, б. 452). *О сыбызгу өтүрдү* - “ал сыбызгыда ойноду” деген мисалдарды кезиктире алабыз (ДЛТ, 2005, б. 232).

Ал эми кыргыз элинин үйлөмө музыкалык аспаптардан чоор, чопо чоор, чогойно, сурнай, керней жана сыбызгыны айта алабыз. Сыбызгы – кыргыздын элдик үйлөмө аспаптарынын бири болуп саналат. Чоордон айырмаланып сыбызгы туурасынан кармалып ойнолот. Негизинен тыт, өрүк, бөрү карагат, камыштан жасалып, бир нече жеринде кичинекей тешикчелер болот. Чоорго караганда ышкырыктуу келип, ар кандай тембрлер, октавалык диапазон мүнөзүү (Дүйшалиев, 2007, б. 203). Аскердик капельмейстер А.Ф.Эйхгорн сыбызгы (*цибыска*) тоолук кыргыздарда көбүнесе койчулар тартуучу аспап деп мүнөздөйт (Эйхгорн, 1885, б. 6). Сыбызгы жөнүндө маалыматтар “Манас” эпосунда да кездешет. Эпосто Манас Каныкейди алганы күйөөлөп бара жаткандагы салтанатта өнөрпоздор комуз, чоор жана сыбызгы сыяктуу аспаптарда ойногондугу айтылат:

“Сары жыгач кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыктан кылдырган,
Отуз жети жигитте
Сыбызгы менен чоору бар” (Манас, 2005, б. 1126).

Ал эми чоор, чогойно, сыбызгыда ойнолуучу күүлөрдүн эң белгилүүлөрү “Бекташ”, “Койчулардын коңур күү”, “Койчунун арманы” деген сыяктуу күүлөр жазылып алынып, нотага түшүрүлгөн.

“Диван Лугатта” мүйүздөн жасалган үйлөмө аспаптардын бир түрү катары **боргуй** деген сөз кездешет (ДЛТ, 2005, б. 923). Бул маалымат аркылуу байыркы боргуй аспабы мүйүз керней болушу мүмкүн деп божомолдойбуз. Себеби, кыргыз элинин улуттук аспаптарынын бири мүйүз кернейди кошо алабыз. Узундугу 20-40 см. келип, тоо текенин (аркар-кулжанын) ийилген мүйүзүнөн жасалган. Бүгүнкү күндө Кыргыз улуттук консерваториясынын фольклордук кабинетинде жалгыз экземпляр сакталып турат. Бул аспапта кичи октавадагы натуралдык шкаладагы башкы үндөрдү (т.а. до, ре, ми) ойноого болот. Бул сигналдык белгини аткарган аспаптардын катарына кирет (Дүйшалиев, 2007, б. 205). Аскердик капельмейстер А.Ф. Эйхгорн Алайлык бир кыргыздан текенин мүйүзүнөн жасалган үйлөмө музыкалык аспапты сатып алгандыгын эскерет (Эйхгорн, 1885, б. 6). Кыргыздарда *боргуй* музыкалык аспабынын аталышы кийин перс тилинен кирген керней, сурнай сөздөрүнө алмашып кеткен шекилдүү. Карахандардагы *боргуй* сөзү азыркы хакастарда *пыргы*, туваларда *амырга* деп кездешип, аңчылыкта эликти азгырып чакыруу үчүн үйлөп ойноочу мүйүздөн жасалган үйлөмө музыкалык аспап.

Дүйнөдөгү элдердин дээрлик баарында кездешкен, өтө байыркы аспаптардын бири доолбас (добул, барабан) болуп эсептелет. Бул аспаптар согушта, ар кандай салтанаттарда колдонулган. Бул аспаптын енисей кыргыздарында кездешээрин жогоруда көрсөтүп өттүк.

Добул “Диван Лугатта” **ТОВЫЛ** түрүндө кездешип, куш салганда колдонулуучу урма аспап маанисин берет (ДЛТ, 2005, б. 864). Бул кыргыздарда добул түрүндө кездешет. Добул – үстү алкакка керилип, төөнүн терисинен жасалган анча чоң эмес, урма аспап. Добулбас менен доолдун бир түрү. Аны колго алып жүрүп ойносо да, атчан жүргөндө ээрдин кашына илип коюп ойноого да болгон. “Манас” эпосунда добулбастын жасалышы боюнча маалыматтар берилет:

“Жезден кылып койдурган,
Бил терисин чойдурган,
Каптатып билдин терисин
Каккан болсо көчүрөт
Маргалаңдын керисин
Узундугу үч кулач,
Үнүн уксаң оолак кач,
Жоондугу үч кучак,
Доолбасын карап бак.
Казандай күрсү алганы,
Кагарда чабат балбаны,
Жаман-жуман тамдардын,
Чыгуучу экен далдалы” (Манас, 2010, б. 837).

Кыргыздарда добул куш салганда, суу куштарын үркүтүү үчүн колдонулат. Мындай добулдар Түштүк Сибирдеги элдерде шамандын куралы катары белгилүү.

Корутунду

Жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай орто кылымда жашаган түрктөрдүн музыкалык маданияты бир кыйла жогорку деңгээлде болгон. Салттуу маданиятыбызды изилдөө үчүн тарыхый жазма маалыматтар, археологиялык-этнографиялык булактар жана лингвистикалык каражаттарды пайдаланып, маданиятыбыздын уюткусун аныктоо зарыл. Мындай изилдөөлөрдө Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгеги илимпоздор тарабынан ар тараптуу изилдөөнү керек. Бул багыт дагы деле өз изилдөөчүлөрүн күтүүдө.

Пайдаланылган адабияттар

Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 126–132. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.

Абдимиталип уулу, Н. (2023). “О некоторых фольклорных элементах в словаре Махмуда Кашгари “Диван Лугат ат-Турк”. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 101–106. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_12. EDN: LKPOYE.

Абдимиталип уулу, Н., & Жапаралиев, Ш. (2023). “Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр”. *Ош мамлекеттик*

университетинин Жарчысы, (3), 131–142. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17.
EDN: WYGHTD.

- Аль-Кашгари, Махмуд. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии. З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: “Дайк-Пресс”.
- Валиханов, Ч.Ч. (1984). *Собрание сочинений в пяти томах. Том 1*. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.
- Валиханов, Ч.Ч. (1985). *Собрание сочинений в пяти томах. Том 2*. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.
- Дүйшалиев, К. (2007). *Кыргыз эл музыкасы*. Бишкек: “Шам”.
- Дюшалиев, К., и Лузанова, Е. (1999). *Кыргызское народное музыкальное творчество: учеб. пособие*. Бишкек: Фонд “Сорос Кыргызстан”.
- Киргизско-русский словарь*. (1985). 1-книга, А-К. Под.ред. К.К. Юдахина. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
- Киргизско-русский словарь*. (1985). 2-книга, Л-Я. Под.ред. К.К. Юдахина. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
- Кляшторный, С.Г (1964). *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии*. Москва: “Наука”.
- Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт*. (1993). Түзгөн К. Жусупов. Бишкек: Кыргызстан.
- Кыргыз поэзиясынын антологиясы*. I том. (1999). Түзгөн К. Жусупов. Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду.
- Малов, С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу*. (2010). С.Орозбаковдун варианты боюнча. Түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. Бишкек: Хан-Тенир.
- Мукамбаев, Ж. (2009). *Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: 32 000 жакын сөз*. Бишкек.
- Радлов, В.В. (1885). *Образцы народной литературы северных тюркских племен*. Собраны В.В.Радловым. Часть V. Наречие дикокаменных киргизов. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар*. (2002). “Эл адабияты” сериясынын 19-тому. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: “Шам”.
- Эйхгорн, А.Ф. (1885). *Полная коллекция музыкальных инструментов Центральной Азии. Каталог* – С-Петербург: Типография Ю. Штауфа (И. Фишона).
- Ögel, Bahaeddin. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş IX. Türk Halk Musikisi Aletleri (Uygur Devletinden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 12-21

УДК: 811.581.11

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_2)

**КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ҮЙ КАНАТТУУЛАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭКВИВАЛЕНТТЕРИ**

КЫРГЫЗСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ,
СВЯЗАННЫХ С ДОМАШНИМИ ПТИЦАМИ

KYRGYZ AND CHINESE PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT POULTRY

Аманбек кызы Нурпейил

Аманбек кызы Нурпейил

Amanbek kuzu Nurpeiil

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

nura7865696@gmail.com

Бекмурзаева Асель

Бекмурзаева Асель

Bekmurzaeva Asel

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

asbekmurzaeva@oshsu.kg

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ҮЙ КАНАТТУУЛАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭКВИВАЛЕНТТЕРИ

Аннотация

Бул макалада фразеологизмдерди кытай тилинен кыргыз тилине которуудагы метафораларды жана фразеологиялык бирдиктерди берүү ыкмалары талданат. Андан сырткары үй жаныбарларына тиешелүү кыргыз жана кытай тилдериндеги фразеологиялык бирдиктердин образдуу ички формалары каралат. Айрыкча кытай жана кыргыз элдеринин тил казынасындагы үй канаттууларына байланышкан фразеологиялык бирдиктердин окшоштугу жана алардын улуттук өзгөчөлүктөрү каралды. Фразеологиялык мисалдардын негизинде кыргыз жана кытай тилдеринин фразеологиялык бирдиктеринин жалпы белгилерин жана айырмачылыктарын аныктоо маселелерине басым жасалып, кытай тилиндеги фразеологизмдеринин кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табуу жана аларды кыргыз тилине которуу маселелерине көңүл бурулду. Кытай фразеологизмдерин кыргыз тилине которуу көйгөйү али так чечиле элек.

Ачкыч сөздөр: фразеологиялык бирдик, кыргыз тили, кытай тили, котормо таануу, макал-лакаптар.

КЫРГЫЗСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, СВЯЗАННЫХ С ДОМАШНИМИ ПТИЦАМИ

Аннотация

В данной статье анализируются методы предоставления метафор и фразеологизмов при переводе фразеологизмов с китайского на кыргызский язык. Кроме того, рассмотрены образно-внутренние формы фразеологизмов, связанных с домашними животными, в кыргызском и китайском языках. В частности, рассматривались сходство фразеологизмов, связанных с домашними птицами, в языковой сокровищнице китайского и кыргызского народов и их национальные особенности. На основе фразеологических примеров акцент был сделан на выявлении общих черт и различий фразеологизмов кыргызского и китайского языков, а также на вопросах поиска эквивалентов китайских фразеологизмов на кыргызском языке и перевода их на кыргызский язык. Эта переводческая проблема до сих пор не получила однозначного решения.

Ключевые слова: фразеологизмы, кыргызский язык, китайский язык, перевод, пословицы.

KYRGYZ AND CHINESE PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT POULTRY

Abstract

The translation of phraseological phrases related to poultries from Chinese into Kyrgyz presents several challenges. One of the main difficulties is finding equivalents of Chinese phraseological units in the Kyrgyz language. This problem has not yet been fully resolved, and it requires a thorough analysis of the linguistic and cultural characteristics of both languages. Another challenge is related to the figurative-internal forms of phraseological units associated with pets in the Kyrgyz and Chinese languages. These forms often involve metaphors and other figures of speech that may not have direct equivalents in the target language. Therefore, translators need to be familiar with the cultural and linguistic contexts of both languages to accurately convey the intended meaning of these phrases. Moreover, the similarity of phraseological units associated with domestic animals in the linguistic treasury of the Chinese and Kyrgyz peoples should also be considered. While there may be similarities between the two languages, there are also national characteristics that need to be taken into account. Translators must be aware of these differences to ensure that the translated text is culturally appropriate and accurate. In conclusion, translating phraseological phrases related to pets from Chinese into Kyrgyz requires a deep understanding of both languages' linguistic and cultural characteristics. The challenges presented by figurative-internal forms and national characteristics must be addressed to provide an accurate and culturally appropriate translation. Further research is needed to develop effective strategies for translating phraseological units between these two languages.

Keywords: phraseological units, Kyrgyz language, Chinese language, translation, proverbs.

Киришүү

Жаныбарлар дайыма адамга жакын болуп, анын жашоосунда маанилүү орунду ээлеген. Адамдар алардын жүрүм-турумун байкап, андагы терс жана оң жактарын аныктап, өздөрү менен салыштырып, мунун баары ар түрдүү тилдердин лексикалык фондунда чагылдырган. Натыйжада жаныбарлардын, канаттуулардын, курт-кумурскалардын ж.б. байланыштуу терминдер адамзат тилдеринде пайда болгон. Ушундай терминдердин бири “орнитоним” деп аталат. Орнитоним - грек тилинен *ornis* же *ornitos* – “куш”, *onima* – “ысымы”, наамы” бир сөз же сөздөрдүн айкалышы аркылуу берилген номинативдик бирдик, ал аталган кушту башка канаттуулардын арасынан бөлүп көрсөтүү, жекелештирүү жана идентификациялоо үчүн кызмат кылат (Симакова, 2003, 11). Адам баласы жапайы канаттууларды колго үйрөтүүсү эң байыркы доорлорду кучагына алат. Жапайы канаттуулар болжол менен б.э.ч. 6000 жыл мурун колго үйрөтүлө баштаган. Окумуштууларды пикири боюнча эң биринчи колго үйрөтүлгөн канаттуу болуп тоок эсептелет. Ал эми өрдөк Байыркы Кытайда б.э.ч. 4 миң жыл мурун колго үйрөтүлгөндүгү даректүү тарыхый маалыматтарда катталган. Ал эми каз б.э.ч. 3 миң жыл мурун Байыркы Египетте багыла баштаган. Тоокторду жер жүзүндөгү эң эле кеңири таралган үй кушу десек жаңылышпайбыз. Азыркы кезде алардын саны, айрым эсептөөлөр боюнча, 13 миллиарддан ашуун. Тооктун этине сурам көп болгондуктан, алардан жылына 33 миллиард килограммдан көп эт алынат. Андан тышкары, жыл сайын алар 600 миллиардга жакын жумуртка берет.¹

Метод

“Орнитонимдер” лексика-семантикалык тобу ырааттуу түрдө, мезгилдин өтүшү менен өнүккөн. Сөздөрдүн бул тобу бардык тилдерде берилип, күнүмдүк жашоодо активдүү колдонулган лексикага кирет. Бул көрүнүштү канаттуулардын адам дүйнөсүндөгү маанилүү ролу менен түшүндүрүүгө болот. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер боюнча изилдөөлөр аз болсо да жасалган. Алсак, кыргызча фразеологизмдер 1940-50-жылдары кыргыз тилинин сөздүктөрүн түзүүдө практикалык гана максатта пайдаланылган (КРС, 1985). Ал эми фразеологизмдерди илимий-теориялык багытта 60-70 жж. гана изилдене баштаган (Осмонова, 1970). Андан соң 1980-жж. фразеологизмдердин айрым маселелерине арналган изилдөөлөр солгундап, анча мынча гана изилдөө иштери жүргүзүлүнгөн (Эгембердиев, 1980). Эгемендүүлүктөн кийин кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге арналган изилдөөгө арналган иштер да жакшы колго алына баштады (Бакирова, 2012; Эгембердиев, 2012).

Кытай тилиндеги фразеологизмдерди изилдөө жана аларды системага салуу ХХ кылымдын башында кытай тилинин сөздүгүн түзгөндөн кийин башталып, бул багытка болгон кызыгуу күчөгөн. Ал эми кытай фразеологизмдерин олуттуу изилдөө 1950-жж. тартып башталган. Кытай тилиндеги фразеологизмдерди изилдегендерден Яо Пэнцы (姚鹏慈), Чжан Чжигун (张志公), Ма Гофань (马国凡), Вэнь Дуань Чжэн (温端政) сыяктуу тилчилерди айтууга болот. Биз өз макалабызда кытай жана кыргызтилдеринде кездешкен канаттууларга байланышкан фразеологизмдердеги жалпылыктарды жана айырмачылыктарды салыштырып кароого аракеттендик. Андан сырткары кытай тилиндеги канаттуулар дүйнөсүнө байланыштуу фразеологизмдердин кыргыз тилине которуу көйгөйлөрүнө басым жасадык.

¹ <https://www.chickenfans.com/poultry-industry-statistics/>

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдери менен кытай тилиндеги фразеологизмдердин жалпылыктарын табууда макал-лакаптардын мисалынан да кеңири пайдаландык. Себеби макал-лакаптын жалпы улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болушу, укумдан-тукумга ооздон-оозго өтүшү жана көп кылымдар бою жашашы алардын морфологиялык түзүлүшүнүн туруктуу мүнөзгө ээ болушуна алып келген. Ошондуктан адабиятчылар гана эмес, тилчи окумуштуулар да макал-лакаптарга көңүл буруп, алардын тилдеги ордун белгилөөгө, тилдик табиятын аныктоодо пайдаланышат.

Анализ

鸡 (jī) тоокко байланышкан фразеологизмдер

Кытайда короз таңдын символу болуп саналат жана күн же күн кудайы менен байланышкан. Короздун таң атпай кыйкырганы жалпыга маалым.

1. 鸡飞蛋打 (*jīfēi dàn dǎ*). Бул фразеологизмди кыргыз тилине оодарсак “Тоок учуп кетти, жумурткалар жерге түшүп жарылды” деп которулуп,² ага кыргыз тилиндеги “таш жалак, кур жалак калуу дегенди” деген фразеологизм дал келет (Осмонова, 2001, 435-б.). Кыргыз тилиндеги “таш жалак калуу, кур жалак калуудан” сыяктуу фразеологизмдерден сырткары “Эки тоонун чөбүн эңсеген кийин ачкадан өлөт” деген макал да кытай фразеологизмине маанилик жактан үндөшүп кетет (Давлетбекова, 1997, 173-б.).

2. 闻鸡起舞 (*wénjī qǐwǔ*). Фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “короз кыйкыраары менен кылыч шилтөө” деп которулуп, “таң эртелеп иштеп баштоо”, “ишке эртелеп киришүү” деген маанилерди билдирет.³ Бул фразеологизмге кыргыз тилиндеги “карга бок чокуй электе туруу” деген фразеологизм жакындашып кетет (Осмонова, 2001, 255-б.). Аталган фразеологизмдин ушул эле маанидеги “Короз кыйкыраары менен ушу менен машыга баштоо” 闻鸡起舞 (*wénjī qǐwǔ*) деген түрү да кездешет.

3. 鸡犬升天 (*jīquǎn shēng tiān*). Бул фразеологизм кыргыз тилине “Адам даого жеткенде, анын короздору жана иттери кошо асманга көтөрүлөт” деп которулат жана “жогору бийликке жеткен адамдын жакындары да көтөрүлөт” деген мааниде пайдаланылат. Фразеологизмдин келип чыгышына Хань династиясы доорунда (б.з.ч. 206 – б.з. 220) ханзада Лю Ань тууралуу уламыштар себеп болгон. Уламыш боюнча ханзада Лю Ань мүрөктүн суусун издеп, дүйнө кезип кетет. Өлбөстүктүн сырын табуу үчүн өмүрүн дао окуусуна арнаган жана адам Акыйкат Даого (чыныгы Жол) жеткенде гана түбөлүк жашай алат деп эсептеген. Натыйжада көктө жашаган сегиз кудай ага мүрөктүн суусун беришет. Ханзада суудан бир аз ичер замат асманга көтөрүлүп, учуп кетет. Жерге төгүлгөн суунун саркындыларын короодогу тооктор менен иттер ичип, алар да ханзаданын артынан көккө көтөрүлүшөт (Корнилов, 2010, 88-б.). Натыйжада аталган фразеологизм пайда болгон.

Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги параллели катары “Күрүчтүн арты менен күрмөк суу ичет” деген макалды айтууга болот (КРС, 1985а, 470-б.).

² <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E9%A3%9E%E8%9B%8B%E6%89%93>

³ <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%97%BB%E9%B8%A1%E8%B5%B7%E8%88%9E>

4. 雞同鴨講 (*jītóng yājǐǎng*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “өрдөк тоок менен сүйлөшкөндөй” деп которулуп, “бири-бирин түшүнбөө, эки башка тилде сүйлөө” деген маанилерди билдирет.⁴ Бул фразеологизм дүйнө элдеринин тилдик корунда кеңири кездешет. Алсак, англистерде “*To mix apples and oranges*” (кырг. *алма менен апельсинди аралаштырып жиберүү*), ал эми орустарда “*Тебе про Фому, а ты про Ерему*” деп кездешет (Рыбникова, 1961, 128-б.). Ал эми кыргыз тилиндеги “Бээ десе төө дейт” деген фразеологизм да жогоруда аталган фразеологизмдердегидей эле мааниге ээ (Осмонова, 2001, 126-б.).

5. 鸡毛信 (*jīmáo xìn*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “тооктун бир тал жүнүнө жазылган кат” деп которулуп, “ыкчам кабар, тез жөнөтүлгөн кабар” деген маанини билдирет.⁵ Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Куш кабар” же “куш тилиндей кабар” деген түрлөрүн айтууга болот (Осмонова, 2001, 334-б.).

6. 鸡飞狗跳 (*jīfēi gǒutiào*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Тооктор учуп, иттер секиргендей” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “будуңчаң, чакчелекей түшүү” деген маанини билдирет.⁶ Мындай маанидеги учкул сөздөр кыргыз тилинде да кездешет. Кыргыз тилиндеги “Ат дарбыса, эшек кошо дарбыйт” же “Эл дарбыса эшек кошо дарбыйт” деген макал кытай тилиндеги фразеологизмдегидей маанигни билдирет (Давлетбекова, 1997, 26-б.).

7. 落汤鸡 (*luòtāngjī*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “шорподогу тооктой” деп которулат. Бул фразеологизм “былчылдап суу болуу”, “көл-шал суу болуу” деген маанилерди билдирет.⁷ Кыргыз тилиндеги “көнөктө-” жана “алка-шалка түшүү” аттуу фразеологизмдер кытай тилиндеги фразеологизмдин маанисине дал келет (Осмонова, 2001, 43-б.).

8. 公鸡在其粪堆上称雄 (*gōngjī zài qí fēnduī shàng chēngxióng*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “короз өз короосунда баатыр” деп которулат.⁸ Бул макалга кыргыз тилиндеги “Айыл итинин куйругу чагарак” деген макал дал келет (Давлетбекова, 1997, 16-б.).

9. 像公鸡般好斗 (*xiàng gōngjī bān hǎo dòu*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм “короздой урушчаак” деп которулуп, жүргөн жери чыр-чатак, чыр, мушташа берген урушчаак кишилерге карата колдонулат.⁹ Кыргыз тилинин макал-лакаптар боюнча китептерде, фразеологизмдер сөздүгүндө да кытай тилинин фразеологизмине окшош сөз катталган эмес. Бирок эл оозунда урушчаак жаш балдарды *жөжө короз* деп коёру белгилүү.

10. 对一只公鸡来说，颗麦粒胜似一颗钻石. Кытай тилиндеги макал “короз үчүн буудайдын даны алмаздан баалуу” деп которулат. Кытай макалана кыргыздын “Тооктун түшүнө таруу кирет” деген макалы маанилик жактан толугу менен дал келет деп ойлойбуз (Давлетбекова, 1997, 150-б.).

⁴ <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%9B%9E%E5%90%8C%E9%B4%A8%E8%AC%9B>

⁵ <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E6%AF%9B%E4%BF%A1>

⁶ <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E9%A3%9E%E7%8B%97%E8%B7%B3>

⁷ <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%8F+%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0>

⁸ <https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E5%85%AC%E9%B8%A1%E5%9C%A8%E5%85%B6%E7%B2%AA%E5%A0%86%E4%B8%8A%E7%A7%B0%E9%9B%84>

⁹ <https://laoshi.io/characters/en/%E5%A5%BD%E6%96%97/>

11. 杀鸡取卵 (*shā jī qǔ luǎn*). Кытай макалы кыргыз тилине сөзмө-сөз “Жумуртка алуу үчүн тоокту союу” деп которулат.¹⁰ Макалдын убактылуу пайда үчүн келечектүү нерсени садага чабуу деген мааниси бар. Кыргыз тилинде бул макалга жакын “Жаман уй жайытын жарым күндө түгөтөт” же “Жаман койчу жайытын бир күндө түгөтөт” деген макалдарды белгилөөгө болот (КРС, 1985а, 217-б.).

Кытай тилинде тооктун образы нейтралдуу катары кабыл алынган фразеологиялык бирдиктер бар. Маселен, тоок өзгөчөлүгү жок, көзгө көп урунбаган канаттуу. Ошондуктан кытай маданиятында тооктун образы да карапайым адам менен байланыштуу болуп кетет. Алсак, кытай тилинде төмөнкүдөй фразеологизм колдонулат:

12. 鹤立鸡群 (*hèlì jīqún*). Аталган фразеологизм “Тооктордун арасында турган турнадай” деп которулуп, айлана-чөйрөдөгүлөрдөн айырмаланып калуу, айырмаланып турган учурда пайдаланылат.¹¹ Кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “төөлүк өйдө” деген фразеологизмди айтууга болот (КРС, 1985б, 89-б.). Андан сырткары кыргыз тилинде башкалардан өзгөчөлөнүп турган, таанымал, даңктуу кишилерге карата “аттын кашкасындай” деген фразеологизм да колдонулат (Осмонова, 2001, 57-б.).

13. 杀鸡儆猴 (*shājī jǐnghóu*). Кытай тилиндеги макал кыргыз тилине “Маймылды коркутуу үчүн тоокту союп салуу” деп которулат.¹² Бул макалга кыргыздын “Керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук” деген макал маанилик жактан дал келет (Давлетбекова, 1997, 97-б.).

14. 鸡口牛后 (*jīkǒuniúhòu*). Кытай тилиндеги макал “Уйдун жамбашына караганда короздун тумшугу жакшы” деп которулат.¹³ Аталган макалды кытайлар чакан болсо да дайым биринчи болуу зарылдыгын баса белгилеш үчүн колдонушат. Бул макалдын кыргыз тилинде бир нече вариациялары кездешет. Алсак, кыргыз тилинде “Бирөөнүн элинде султан болгончо өз элинде ултан бол”, “Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө артык”, “Өлгөн жолборстон тирүү чычкан артык” сыяктуу макал-лакаптарды айтсак болот (Давлетбекова, 1997; КРС, 1985а; КРС, 1985б; Осмонова, 2001).

Короз уруштуруу – бул кумар оюндарынын бир түрү. Бул оюн көрүүчүлөрдүн бүйүрүн кызытып, оюндун кумарына берилгендер ортого чоң байге коюп жиберген учурлар кездешет. Жыйынтыгында көбүнчө катышуучуларга бактысыздык жана жакырчылык алып келгендиктен кытай маданиятында оюнга болгон мамиле терс болуп саналат. Кытай тилинде кытайлардын короз уруштурган оюнга болгон терс мамилесин билдирген фразеологиялык бирдиктер кездешет. Мисалы:

15. “斗鸡走狗 (*dòu jī zǒu gǒu*). Аталган фразеологизм “короз урушка, ит жарыштарга катышуу” деп которулат. Бул фразеологиялык бирдик маанисиз иштерге белчесинен батып, убакытты текке кетирип, бош өткөргөн адамдарды ашкерелөөдө колдонулат.¹⁴ Кыргыз тилинде кытай фразеологизмине маанилик жактан “эшек такалоо”, “текей терүү” (текей оттоо) деген фразеологизмдер жакындашып кетет (Осмонова, 2001, 516-б.; 438-б.). Кыргыз

¹⁰ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%9D%80%E9%B8%A1%E5%8F%96%E5%8D%B5>

¹¹ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%A4%E7%AB%8B%E9%B8%A1%E7%BE%A4>

¹² <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%9D%80%E9%B8%A1%E5%84%86%E7%8C%B4>

¹³ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E5%8F%A3%E7%89%9B%E5%90%8E>

¹⁴ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%96%97%E9%B8%A1%E8%B5%B0%E7%8B%97>

маданиятында эшек жаныбар көп кеңири жайылбагандыктан ага така тагуу адамга ылайыксыз, ага убакыт коротуп кереги жок деп эсептелген. Ал эми текей өсүмдүк болуп, аны көбүнчө кой кайтарып жүргөн балдар тергендиктен бул ишти да жашы улуу адам аткарганга ылайыксыз деп эсептешкен. Ал эми кыргыз тилиндеги “Ашык ойногон азат, кой кайтарган тозот” деген макалда да элибиздин жумуш кылбай, оюн ойногон балдарга карата терс пикирин чагылдырып тургансыйт.

Кытайларда байыркы мезгилде аял бийликте болуп, мамлекетти башкарса, балээ, кырсык болот деген ишеним жашаган. Бул аллегориялык түрдө макал-лакаптарда чагылдырылат:

16. 牝鸡司晨 (*pìn jī sī chén*). Кытай макалы кыргыз тилине сөзмө-сөз “короздун ордуна тоок кыйкырып таң аттырат” деп которулат.¹⁵ Кыргыз тилинде да буга байланыштуу макал-лакаптар кездешет. Мисалы, “Байтал чуркап байге албайт” деген макалда кыргыз коомундагы патриархалдык абал таасын чагылдырылган (Давлетбекова, 1997, 37-б.).

鸭 (yā) өрдөккө байланышкан фразеологизмдер

1. 断鹤续凫 (*duàn hè xù fú*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Турнанын бутун кесип, өрдөккө кийгизүү” деп которулат жана “туура келбөө, табигый эмес, жасалмалуулук” деген маанилерди билдирет. Мындай маанидеги учкул сөздөр кыргыз тилинде да кездешет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Казга теңелип карганын буту сыныптыр” деген макал мааниси жагынан жакыныраак келет деп ойлойбуз (КРС, 1985а, 316-б.).

2. 水过鸭背 (*shuǐ guò yā bèi*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “өрдөккө суу жукпайт” деп которулуп, “бардык кырдаалдан кутулуп чыгып кетүү”, “кыйынчылыкты жеңил эле жеңүү” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин эквиваленти кыргыз тилинде да кездешет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилинде “суудан кургак чыгуу” жана “тегирменге кирип эки кап ун көтөрүп чыгат” деген жалпылыктары кездешерин айтууга болот (Осмонова, 2001, 334-б.). Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине кандайдыр бир деңгээлде туура келет.

3. 鹅行鸭步 (*é xíng yā bù*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “каз-өрдөктөй басуу” деп которулат. Бул фразеологизм “басышы оор болуу”, “кыйналып басуу” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин фразеологизмдеринде да кездешет. Фразеологизмдин кыргыз тилинде жаш бала жаңыдан басып баштаганда аны “каз-каз басуу” деп атаган түрү кездешет. Андан сырткары кыргыздар жаш бала жаңыдан басып баштаган учурду “каз туруу” же “каз-каз туруу” деп атап коюшкан (Осмонова, 2001, 234-б.). Жогоруда эскерилген эки элдин фразеологизми мааниси жагынан толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында азыраак айырма бар.

4. 打鸭惊鸳鸯 (*dǎ yā jīng yuānyāng*). Кытай тилиндеги аталган макал “мандариндерди (өрдөктүн бир түрү) коркутуу үчүн өрдөктү уруу” деп которулуп, бирөөнү коркутуу үчүн экинчисин жазаландырган учурда пайдаланылат.¹⁶ Бул макалга кыргыз тилиндеги “Керегем

¹⁵ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E7%89%9D%E9%B8%A1%E5%8F%B8%E6%99%A8>

¹⁶ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%89%93%E9%B8%AD%E6%83%8A%E9%B8%B3%E9%B8%AF>

сага айтам, келиним сен ук” деген макал маанилик жактан жакындашып кетет деген пикирдебиз (Давлетбекова, 1997, 97-б.).

鵝 (é) казга байланышкан фразеологизмдер

1. 水尽鹅飞 (*shuǐ jìn é fēi*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “суу кургагандан кийин каздар учуп кетишти” деп которулат. Бул фразеологизм “куру жалак калуу, түгөнүү, банкрот болуу” сыяктуу учурларда колдонулат. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “жылан сыйпагандай” деген фразеологизмди айтууга болот. Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында бир кыйла айырма бар (Осмонова, 2001, 196-б.).

2. 水静鹅飞 (*shuǐ jìng é fēi*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “каздар учуп кетип, суу жымжырт” деп которулуп, “айланада жымжырттык абал”, “эч ким жок тыптынч маал” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин эквиваленти кыргыз тилинде да кездешет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “кулак-мурун кескендей” жана “как” эткен карга, “кук” эткен кузгун жок” деген түрлөрүн айтууга болот (Осмонова, 2001, 236-б.). Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине жакын келип, бирдей мааниге ээ.

Жыйынтыктоо

Жогоруда берилген фразеологизмдер, макал-лакаптар кытай тилинен алынган көптөгөн мисалдардын деңиздеги тамчысы гана болуп саналат. Белгилүү болгондой фразеологизм бир элдин басып өткөн тарыхын, маданиятын, менталитетин, тилдик, этнографиялык өзгөчөлүгүн ичине камтыйт. Жогоруда биз белгилеп көрсөткөн мисалдар аркылуу кытай элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн, чарбасынын өзгөчөлүктөрүн байкоого болот. Кытай тилиндеги мисалдарды кыргыз тили, кыргыз элинин маданияты менен салыштырып, андагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды көрсөтүү тил илиминдеги маанилүү маселелердин бири экендиги шексиз. Бул багыт өз изилдөөчүлөрүн күтүүдө.

Пайдаланылган адабияттар

Бакирова, Г.К. (2012). *Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикафункционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү*: фил. ил. канд. окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Бишкек.

Вэнь Дуаньчжэн. (2004). *Кытай макал-лакаптарынын толук жыйнагы*. Шанхай: Шанхай сөздүгү басмаканасы. (温端政中国歇后语大全辞海版:上海辞书出版社).

Корнилов, О.А. (2010). *Жемчужины китайской фразеологии*. Москва.: КДУ.

Ма Гофань. (1959). *Идиомалардын кыскача теориясы*. Ляонин: Элдик басмакана. (马国凡 成语简论.- 辽宁: 人民出版社).

Осмонова, Ж. (1970). *Идиомы в киргизском языке*: дис. ... канд. филол. наук. Фрунзе: КГУ.

Осмонова, Ж., Конкобаев, К., Жапаров, Ш. (2001). *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. Бишкек.: КТМУ.

Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания акад. К.К. Юдахина. / Сост. Д. Давлетбакова. (1997). Бишкек: Илим.

Рыбникова, М.А. (1961). *Русские пословицы и поговорки.* Москва.: Издательство Академии Наук СССР.

Симакова, О. Б. (2003). *Лексико-семантическая группа “Орнитонимы” (На материале русского и французского языков):* дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.19. Пенза.

Эгембердиев, Р. (1979). *Фразеологизмы в эпосе «Манас»:* дис. ... канд. филол. наук. Фрунзе.

Эгембердиев, Р. (2012). *Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы:* фил. и. док. окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Бишкек: БМУ.

Юдахин, К.К. (1985). *Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000 слов. Кн. 1. А-К.* Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.

Юдахин, К.К. (1985). *Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000 слов. Кн. 2. Л-Я.* Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.

Интернеттен алынган маалыматтар

Poultry Industry Statistics (2022): Meat & Egg Production: <https://www.chickenfans.com/poultry-industry-statistics/> (интернеттен алынган маалыматтардын пайдалануу күнү: 24.02.2023).

Кытай тилиндеги фразеологизмдер “Большой китайско-русский словарь” аттуу сөздүктөн алынды:

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E9%A3%9E%E8%9B%8B%E6%89%93>

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%97%BB%E9%B8%A1%E8%B5%B7%E8%88%9E>

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%9B%9E%E5%90%8C%E9%B4%A8%E8%AC%9B>

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E6%AF%9B%E4%BF%A1>

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E9%A3%9E%E7%8B%97%E8%B7%B3>

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%8F+%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0>

<https://dabkrs.com/slovo.php?ch=%E5%85%AC%E9%B8%A1%E5%9C%A8%E5%85%B6%E7%B2%AA%E5%A0%86%E4%B8%8A%E7%A7%B0%E9%9B%84>

<https://laoshi.io/characters/en/%E5%A5%BD%E6%96%97/>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%9D%80%E9%B8%A1%E5%8F%96%E5%8D%B5>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%A4%E7%AB%8B%E9%B8%A1%E7%BE%A4>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%9D%80%E9%B8%A1%E5%84%86%E7%8C%B4>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E5%8F%A3%E7%89%9B%E5%90%8E>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%96%97%E9%B8%A1%E8%B5%B0%E7%8B%97>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E7%89%9D%E9%B8%A1%E5%8F%B8%E6%99%A8>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%89%93%E9%B8%AD%E6%83%8A%E9%B8%B3%E9%B8%AF>

(интернеттен алынган маалыматтардын пайдалануу күнү: 24.02.2023).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 22-29

УДК:

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_3)

**СТУДЕНТТЕРДИН КЕП МАДАНИЯТЫН КЕПТИК КОММУНИКАЦИЯНЫН
НЕГИЗИНДЕ КАЛЫПТАНДЫРУУ**

**ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОГО КОММУНИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ РЕЧЕВОЙ
КУЛЬТУРЫ**

FORMATION OF SPEECH COMMUNICATION OF STUDENTS

Батырова Ташхон Темировна

Батырова Ташхон Темировна

Batyrova Tashkon Temirovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

batyrovatashkan72@gmail.com

Бапшыова Анаргүл Жапаровна

Бапшыова Анаргүл Жапаровна

Bapushova Anargul Japarovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

СТУДЕНТТЕРДИН КЕП МАДАНИЯТЫН КЕПТИК КОММУНИКАЦИЯНЫН НЕГИЗИНДЕ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Бул макалада кеп коммуникациясынын жүрүшүндө студенттердин кеп маданиятынын деңгээли, өнүгүүсү жана калыптануусуна кедергисин тийгизген айрым маселелер каралат. Ошондой эле коомдун талабына ылайык студенттин кеп маданиятынын жалпы нормалары изилденет. Кеп маданиятынын калыптандырууга зарыл болгон жалпы аспектилер аныкталат. Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндөгү болуп жаткан түрдүү өзгөрүүлөр кеп коммуникациясынын функцияларын кыйла кеңейтти. Бүгүнкү күндө кеп коммуникациясы – “байланыш” - маалыматтык мүнөзгө ээ болгон карым-катыш процесси болсо, “маалымат” - иштин ал-жайы тууралуу, бир нерсенин ал-абалын билдирүү, ошондой эле маданияттар аралык байланыштын негизги каражаты катары эсептелет. Демек, кеп коммуникациясынын негизинде кеп маданиятын калыптандыруу - заманбап компетенттүү мугалимдин кесипкөйлүгүн, жалпы жана кесиптик маданиятынын негизги компоненттеринин бири болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: кеп маданияты, кеп коммуникациясы, сүйлөө, маалымат алмашуу, компетенттүү, коммуникативдүү жөндөм, кесиптик жөндөм.

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОГО КОММУНИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

FORMATION OF SPEECH COMMUNICATION OF STUDENTS

Аннотация

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы, препятствующие уровню, развитию и формированию речевой культуры у студентов в процессе речевого общения. Также изучаются общие нормы речевой культуры студента, удовлетворяющие запросы общества. Определяются общие аспекты речевой культуры, которые необходимо учитывать. В настоящее время различные изменения, происходящие во всем мире, значительно расширили функции речевой коммуникации. Сегодня речевая коммуникация – “общение” - это процесс взаимодействия, носящий информационный характер, а “информация” - это передача данных о прошедшем в данной сфере деятельности, о состоянии чего-либо, а также ее использование в качестве основного средства межкультурного общения. Следовательно, речевая культура в контексте речевой коммуникации - одна из основных составляющих профессиональной культуры современного человека.

Abstract

This article discusses some issues that hinder the level, development and formation of speech culture among students in the process of speech communication. The general norms of teacher speech culture that satisfy the needs of society are also studied. General aspects of speech culture that need to be taken into account are identified. Currently, various changes occurring throughout the world have significantly expanded the functions of speech communication. Today, speech communication - "communication" - is an interaction process of an informational nature, and "information" is the transfer of data about what has happened in a given field of activity, about the state of something, as well as its use as the main means of intercultural communication. Consequently, speech culture in the context of speech communication is one of the main components of the professional culture of a modern person.

Ключевые слова: культура речи, речевая коммуникация, речь, обмен информацией, компетентность, коммуникативные навыки, профессиональные навыки.

Keywords: speech culture, speech communication, speech, information exchange, competence, teacher, communication skills, professional skills.

Киришүү

Акыркы убактардагы дүйнө жүзүндөгү болгон өзгөрүүлөр билим берүү жаатында да олуттуу өзгөрүүлөрдү пайда кылды. Билим берүүдө бир гана кесиптик жагы каралбастан, ар тараптуу, компетенттүү адистерди даярдоо - мезгилдин талабы. Бул макалада студенттердин кеп маданиятын кептик коммуникациясынын негизинде өстүрүүгө басым жасадык. Демек студенттин келечектеги кесипкөй, компетенттүү, ийгиликтүү адис болуусу үчүн коомдогу адамдар менен болгон байланышы негизги орунда турат.

Кеп коммуникациясы ЖОЖдун жана колледждердин студенттерин адистиктерге даярдоодо эң зарыл болуп эсептелет. Замандын талабына жараша кесипкөй адистерди даярдоодо кеп коммуникациясынын орду чоң. Келечектеги адис өзүнүн багытында билимин, илимий түшүнүктөрүн так аткаруу милдети турат. Айланасындагы адамдар менен мамиле түзүүдө, ишин талаптагыдай аткарууда, кеп коммуникациясын, кеп маданиятын жакшы өздөштүрүү муктаждыгы бар. Алгач “коммуникация” деген терминге түшүндүрмө берип, тилдик маанисин талдасак болот. Анткени коммуникация көп жактуу философия, социология, психология, педагогика илимдеринде бул түшүнүк алда качан изилденген түшүнүктөрдүн бири болуп эсептелет. “Коммуникация” сөзү латын тилинен *communico* – “байланыштырамын” деген сөзүнөн келип чыккан.

Изилдөө ыкмалары. Илимий адабияттарга таянсак, бир канча энциклопедиялык сөздүктөрдө “коммуникация” термини – кабар берүү, билдирүү жолу, баарлашуу деп берилет. Мындай пикирди орус окумуштууларынан Л.С.Выготский, В.Н.Курбатов, А.А.Леонтьев жана Колен Черри, Толкотт Парсонстор жактап келишет. Ал эми, белгилүү орус окумуштуусу, философ Моисей С. Каган “коммуникация” термининин эки маанисин ачып көрсөткөн:

1) ал практикалык, материалдык, руханий, маалыматтык мүнөздөгү байланыш. Мындай учурда коммуникация – жөн гана жаңылык, маалымат берүү процесси болуп саналат;

2) коммуникация – субъект катары маалымат берүүчү болсо, объект – кабылдагыч катары берилген маалыматты кабыл алат, анын тегерегинде ой жүгүртөт жана турмушта колдонот (Акматабекова, 2011, б.141; Сейитбекова ж-а Мирзакматова, 2022).

Окумуштуу Ж.Акматабекованын пикирине таянсак, «байланыш» – тек гана оозеки кептин жардамы менен адамдардын өз ара алака, карым-катышынын натыйжасында алардын ишмердүүлүктөрүн чагылдырган маалымат процесси болуп саналат. Калган учурдагы мамилелерди «социалдык коммуникация» термини менен туюнтууга болот. Натыйжада, коммуникация – жөн гана маалымат алмашуу болсо, кеңири мааниде «социалдык коммуникация» коом ичинде маалымат алмашуу, ал эми байланыш коомдогу оозеки байланыш болуп саналат. Учурда эл аралык байланыштардын, инновациялык технологиялардын өнүгүүсүнө байланыштуу, заманбап билим берүү системасын коомдун талабына ылайык өзгөртүү муктаждыгы жогорулады. Мындай учурда адамдар менен гумандуу байланыштын негизиндеги кеп маданиятын калыптандыруу стратегиясына өзгөчө көңүл буруу керек.

Адамдын коммуникацияга, башкача айтканда баарлашууга болгон жөндөмдүүлүгү психология илиминде “коммуникативдүүлүк” деп аталат. Коммуникативдүүлүк – бул адамдын ар кандай аракетинин мотивдешкендиги, сырткы стимулдашуудан эмес, ички ниет аркылуу аракеттин келип чыгышы. Изилдөөлөрдө “коммуникативдүүлүк” түшүнүгү боюнча

бир нечелеген аныктамалар келтирилген. Биздин оюбузча төмөнкү аныктама бул түшүнүктүн маани-маңызын толук чагылдырып турат: коммуникативдүүлүк – бул жөндөмдүүлүк, коммуникацияга (баарлашуу учурунда маалыматты берүүгө), контакт түзүүгө, баарлашуу үчүн байланыш түзүүгө болгон ынтаа (Абдырахманов жана Ногаев, 2011, б.114; Ниязова, 2021a, 2021б).

Коммуникация түшүнүгү коомдо аралашуу, ой, билим, сезим, кулк-мүнөз, адеп жана башкалар менен болгон карым-катышын түшүндүрөт. Адам менен адам мамиле түзүүдө жогорудагы сапаттар, алардын байланышы, ишке ашуусу маанилүү болуп саналат. Ушул иш-аракеттердин карым-катышынын натыйжасында кеп коммуникациясынын аткарылышы көз каранды деп белгилөөгө болот. Кеп коммуникациясы коомдогу адамдардын бири-бирине байланышууга муктаж болгон зарылдыктын натыйжаларында көрүнөт. Демек, ЖОЖдун жана колледждин студенттерине кеп комуникациясын окутууда кесиптик чөйрөсүн, коомдо адамдар менен байланышуу мамилелеринин натыйжаларын эске алуу менен окутуу зарылдыгы турат.

Кеп маданияты - бул термин, негизинен, сүйлөшүүнүн, жаза билүүнүн негиздерин, сапаттарын, теориялык жагдайларын, категориялык талаптарын, нормаларын изилдеген илимдин аталышын туюндурат. Кеп маданиятын өсүп-өнүктүрүүдө жана калыптандырууда, сапаттарын, теориялык жагдайларын, категориялык талаптарын, нормаларын изилдөөгө көптөгөн окумуштуулар тарабынан көңүл бурулган. Алар: В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузьмина, А.А. Леонтьев, В.С. Грехнев, А.В. Мудрик ж.б.у.с. Бул окумуштуулардын илимий эмгектеринде педагогдун кеп маданияты анын компетенттүүлүгүнүн жана коом менен мамилелешүүсүнүн негизги көрсөткүчү болорун белгилешет. Болочок адистин кесиптик өзгөчөлүгүнүн негизги компоненттеринин бири болгон кеп маданияты жогоруда айтылгандардан тышкары, тил системасын жана пикир алышуунун негизги түрлөрүн, байланыштын жалпы эрежелерин жана тилдин функционалдык стилдерин билүүнү камтыйт. Мисалы, келечектеги педагог адистердин кеп маданиятынын негизги компоненттерине төмөнкүлөр кирет:

- коммуникативдик кырдаалды уюштуруу жана башкаруу;
- жалпы жана атайын терминологияны билүү;
- кесиптик темада презентация жасай билүү;
- кесиптик маселелер боюнча адис эмес адамдар менен байланышуу (Руденский, 1997, б.156).

Бүгүнкү күндө кеп маданиятын коомдогу адамдар менен пикир алышууну жакшыртуу үчүн коммуникациялык сапаттардын чегинде колдоно билүү - компетенттүү адистин негизги милдети. Демек, кеп маданиятын окутуунун негизги максатына студенттердин коммуникациялык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү менен гана жетишүүгө болот. Сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарына: анын тууралыгы, тазалыгы, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу, адептүүлүгү, орундуулугу, таасирдүүлүгү кирет. Кеп маданияты мына ушул маселелерди изилдейт. Кеп маданияты адамдардын сүйлөшүү маданиятын жана алардын жалпы эле маданиятын, адеп-ахлагын, ички жан дүйнөсүн өнүктүрүү максатын көздөйт (Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы, 2015, б. 256).

Заманбап адис кандай жагдай болбосун адамдардын ортосундагы мамилелерди жакшыртууда, ар кандай көйгөйлөрдү чечүүдө психологиялык жактан даяр болот. Кеп

маданиятынын ишке ашуусунда анын сапатына коюлуучу талаптар адистин сүйлөгөн кебине, анын тараптар менен активдүү иш алып барууну камсыз кылгандыгына көз каранды. Анткени, бул кадам адистин кесипкөйлүгүн өркүндөтүп, натыйжада коомчулук менен алып барып жаткан иш-аракеттерин сапаттуу уюштурууга жардам болот.

Кеп маданиятын ишке ашырууда студенттердин коммуникативдик жөндөмдөрүнө, билимдерине, билгичтиктерине да көңүл буруу зарыл. Окумуштуу Ч.Ш. Омурзакова белгилегендей, билим берүү системасында коммуникативдүү компетенттүүлүктүн негизинде билгичтиктер сүйлөө маданиятынын калыптанышына таасир этет.

Коммуникативдүү билгичтиктер – булар:

- кабар текстин адекваттуу формага уюштуруу;
- кептик билгичтиктер;
- ички жана сырткы пайда болууну гармониялаштыруу;
- тескери байланышты алуу билгичтиги, коммуникативдүү тоскоолдуктардан өтө алуу билгичтиги ж.б.

Мындан тышкары, төмөнкүдөй билгичтиктер дагы коммуникативдүү билгичтиктин негизги элементтеринен болуп эсептелет:

- гумандуу, демокративдүү негизде баарлашуунун уюштуруу, ыңгайлуу эмоционалдык-психологиялык атмосфераны түзүү билгичтиги;
- өзүн-өзү текшерүү жана өзүн-өзү жолго салуу билгичтиктери;
- карым-катнашты түзүү билгичтиги;
- профессионалдык этиканын принциптерин жана эрежелерин колдонуу билгичтиги;
- баарлашуу учурунда өнөктөштүн жүрүм-турумун адекваттуу кабыл алуу жана баалоо билгичтиги;
- баарлашуучунун абалын, каалоосун жана жүрүм-турум мотивин вербалдуу эмес сигналдар аркылуу аныктоо билгичтиги;
- баарлашууга жагымдуу таасир калтыруу билгичтиги (Омурзакова, 2021, б.45).

Студенттин кептик коммуникациянын шарттарында коомчулук менен болгон байланышынын эффективдүүлүгүнө таасир тийгизген, анын сүйлөө жөндөмүнүн деңгээлин чагылдырган кеп маданияты үчүн бир катар талаптар коюлат:

- так сүйлөө (морфологиялык, синтаксистик, орфоэпиялык жана адабий тилдин башка нормаларын эркин сүйлөө);
- таза сүйлөө (жаргон жана диалектизмдер, карапайым сөздөр ж.б.);
- көркөм сүйлөө (педагогдун кеп маданиятында зарыл болгон тил каражаттарын кебинде колдонуу);
- пикир алышуудагы жөндөмдүүлүгү (байланыш жагдайынын адабий тилдин нормаларына дал келиши);
- логикалык жактан так жана системалуу сүйлөө (ырааттуулук, түшүнүктүү жана педагогдун сүйлөгөн сөзүнүн чаржайыт эместиги) болуп эсептелет (Введенская жана Черкасова, 2004, б.137).

Ал эми изилдөөбүздүн негизинде студенттердин болочок адис катары калыптануусуна саресеп салып, жогорку окуу жайлардын окутуучуларынын сүйлөө талаптары менен

квалификациялуу адистердин кеп маданиятын жүргүзүүдө олуттуу көңүл бура турган жагдайлар бар деген жыйынтыкка келдик. Кеп коммуникациясынын негизинде кеп маданиятын калыптандыруу жаатындагы акыркы изилдөөлөр, биз көтөрүп жаткан көйгөйдүн изилденишинин жеткилең эместигин көрсөтүп турат. Бул жагдай келечектеги түрдүү кесипке ээ боло турган студенттерди адистикке даярдоонун жүрүшүндө кеп маданиятын өнүктүрүүгө ырааттуу мамиленин жоктугу менен түшүндүрүлөт. Илимий изилдөөлөрдөн байкалгандай, студенттердин көпчүлүгүнүн кеп маданиятын оозеки сүйлөөдөгү деңгээли менен байланыштырса болот. Адабий тилдин нормаларын сактап, кеп байлыгын, көркөмдүүлүгүн жана логикалык ыраатуулугун көрсөтүп, өз ойлорун адабий тилде айта алган студенттер азчылыкты түзүшөт. Кеп маданиятынын ишке ашуусу канааттандырарлык деңгээлде болуп, баарлашуу процессинде көп учурда ийгиликке жетпөөсүн белгилейт. Себеби, кеп маданиятына үйрөнүүдө окутуучулар менен студенттердин кеп коммуникациясынын практикалык жактан колдонууда көйгөйлөр бар. Бул коммуникациялык көндүмдөрдүн өнүгүшүнө тоскоол болот.

Жыйынтыктар жана талкуулоолор. Заманбап билим берүүдө жогорку жана орто окуу жайларында түрдүү кырдаалдарда коммуникативдик көндүмдөрдү, билимди өркүндөтүү жана турмушта колдонууну калыптандыруу стратегиялары колдонулат. Анткени, коммуникативдүү адам кырдаалга бат адаптацияланат, социалдык жүрүм-турумдун вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарын максаттуу түрдө колдоно алат. Коммуникативдүүлүктү калыптандырууда негизги булак болуп тажрыйба, жалпы эрудиция жана атайын илимий методдор эсептелерин адистер белгилешет. Ушулардын бардыгы адам үчүн субъективдүү маанилүү, бирок булардын ичинен маанилүүсү болуп тажрыйба эсептелет. Тажрыйбаны талкуулоодо негизги орунду инсан аралык баарлашуу ээлейт (Жусупова, 2021; Омурзакова, 2021, б.46). Бул жагдай студенттер алган билимдерин турмушта колдоно билүүгө калыптануу, же аны келечегине байланыштыра алуу менен аныкталат. Анткени билимди практикалык жактан өнүктүрүүгө жана сүйлөө маданиятынын өнүгүшүнө эмес, теориялык билимди топтоого, тагыраак айтканда, лексиканы байытууга жана грамматиканы өздөштүрүүгө алып келет.

Студенттердин кеп маданиятын калыптандыруу, өстүрүү аспектилерине коммуникациянын эң маанилүү критерийлеринин бири болгон сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүү кирет. Мында студенттердин өздөрүнүн жана тайпалаштарынын сүйлөгөн кебин угуу, бири-бирине талдоо берүү жөндөмүн өнүктүрүү, байланыштын жүрүшүн көзөмөлдөө, артыкчылыктарын жана кемчиликтерин белгилөө каралат. Ошондой студенттердин кеп маданиятындагы негизги милдеттердин бири - сүйлөө жөндөмүнүн бузулушунун мүнөзүн жана себептерин аныктоо. Демек, коммуникативдүү жөндөмдүүлүктөр – студенттердин өз алдынча психологиялык касиеттери, булар коммуникативдүү ишмердүүлүктүн талаптарына жооп берүү менен байланыштын тез ишке ашышын камсыз кылат (Фоменко, 1994, б. 46).

Белгилей кетсек, билим берүү системасы жалпы адамзаттык баалуулуктарга ээ болгон, ой жүгүртүүгө жөндөмдүү чыгармачыл инсанды, заманбап адистерди тарбиялоого багытталган. Бирок билим берүү ишинде кеп маданиятынын негиздерин калыптандыруу боюнча иш-аракеттер аз. Мындан тышкары, коммуникативдик көндүмдөрдү калыптандыруунун учурдагы абалы, окутулушу коомдогу кеп маданиятынын деңгээлинин төмөндөшүнүн себептерин изилдөөгө алып келүүчү замандын жашоо талаптарына, максаттарына жооп бербейт.

Мезгилдин ар тараптан өнүгүүсү, сабаттуулуктун кескин төмөндөшү, адабий тилдик нормаларды этибарга албоо, адамдын кеп байлыгынын жардылыгы, айтайын деген оюн так билдире албастыгы, тилдик каражаттарынын пайдаланылышы жана оозеки сүйлөшүү стили менен мүнөздөлөт. Окумуштуу П.Н. Осипов студенттердин кеп маданиятынын деңгээлин талдап, аларда өз ара пикир алышуунун деңгээлинин төмөндүгү, ой жүгүртүүнүн жеткиликтүү эместиги, ойлорун так жана туура билдире албастыгы, өз алдынча билим алууга аракеттин жоктугун кеп маданиятынын төмөндөшүнүн негизги себептери деп атаган (Осипов жана Богданова, 2011, б.19 - 22.).

Ошондой эле кеп маданиятынын төмөндөшүнүн себептерине коммуникациялык процессте теориялык билимдердин колдонулбагандыгы активдүү лексиканын чектелүүсүнө алып келет. Мында адабий тилдин нормасында сүйлөбөө, коомдогу белгилүү адамдардын сабатсыз сүйлөөсүнүн таасири, ар кандай массалык маалымат каражаттарына болгон ишеним, сүйлөй алуучуларга урмат көрсөтпөө, жаштардын жаргондорду көп пайдалануусун айтсак болот. Бул студенттердин сүйлөө маданиятынын төмөндүгүнөн келип чыгат. Жогорудагы ушул жагдайлар билим берүү системасында кеп маданиятын окутууда кептик коммуникацияга негизделген окутуунун инновациялык ыкмаларын активдүү киргизүүнү талап кылат. Билим берүүдө кеп жөндөмүн өнүктүрүүгө коммуникациялык жагдайды симуляциялаган окутуунун жигердүү ыкмаларын колдонуу жардам берет. Бул ыкмаларга дебаттар жана талкуулар, дидактикалык жана сабакта колдонулган грамматикалык оюндар, ошондой эле эл алдында чыгып сүйлөөнүн үлгүлөрүн аткаруу, анализдей турган кырдаалдарды моделдештирүү сунуш кылынат. Ошондой эле студенттердин кеп маданиятын өнүктүрүп, таанып-билүү ишмердүүлүгүн стимулдаштырып, жалпы маданий жана кесиптик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтөт.

Корутунду

Ошентип, студенттердин кеп маданияты теориялык билимдерди өздөштүрүүдө гана эмес, пикир алышуу, маектешүүлөргө кызыгуусун активдештирүү, кептик каталарын оңдоо жана натыйжалуу сүйлөө аракетине көнүгүү десек болот. Максатка жетүүдөгү кесиптик иш-аракеттер үчүн кооз сүйлөө гана жетишсиз. Анткени пикир алышуунун иш-аракеттерин координациялоого жана тууралоого мүмкүндүк берген белгилүү бир принциптерди сактоо керек. Кесиптик ишмердүүлүктүн калыптанышы, кеп маданиятынын жогорку деңгээли, жогорку окуу жайындагы жана колледждеги окутуу процессинде калыптанган студенттин инсандыгынын маанилүү компоненттери деп айтууга болот. Бирок акыркы мезгилдерде болуп жаткан глобалдык өзгөрүүлөр, кесиптик билим берүүнүн учурдагы системасына таасирин тийгизип, өзгөртүү зарылдыгын негиздейт. Тактап айтканда, келечекте жетиштүү пикир алышууну, байланышты камсыз кыла алган коммуникативдүү, демилгелүү адисти тарбиялоо талабы турат. Изилдөөлөрдөн көрсөткөндөй, жогорку окуу жайдын жана колледждин түрдүү адистигинин бүтүрүүчүлөрү коммуникативдик-сүйлөө компетенциясынын зарыл билимдерин толук бойдон билишпейт. Ошондуктан, билим берүү процессинде кеп маданиятын калыптандыруу стратегиясын жаңылоо зарылдыгы өзгөчө актуалдуу.

Адабияттар

- Абдырахманов, Т.А., и Ногаев, М.А. (2011). *Компетентностный подход в современном образовании*. (Учебное пособие). Бишкек.
- Акматбекова, Ж. (2011). *Коммуникациянын башаты*. Бишкек.
- Введенская, Л.А., и Черкасова, М.Н. (2004). *Русский язык и культура речи*. Ростов-на-Дону: “Феникс”.
- Жусупова, Д.Ы. (2021). Окуу процессинде студенттердин кеп маданиятын калыптандыруу. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 3, No. 4, сс. 176-183. EDN: ERXGET.
- Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы*. (2015). Бишкек: Аврария Пресс.
- Ниязова, Ж.Д. (2021а). Медициналык педагогика жана студенттин англис тилинде кесиптик байланыш кебин калыптандыруунун практикалык мазмуну. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 4, сс. 367-374. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_367. EDN: PPWYSV.
- Ниязова, Ж.Д. (2021б). Кыргызстанда медициналык багыттарда студенттердин кесиптик байланыш кебин остүрүүнүн методологиясы жана коммуникативдик компетенцияларды калыптандыруу. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 4, сс. 375-383. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_375. EDN: ZCABAУ.
- Омурзакова, Ч.Ш. (2021). “Коммуникативдүү компетенттүүлүк” түшүнүгү жана анын билим берүү системасындагы орду. *Известия КАО, №4(36), 45-50 бб*.
- Осипов, П.Н., Богданова И.Н. (2011). “Использование воспитательного потенциала дисциплины “Русский язык и культура речи” в стимулировании самовоспитания студентов”. *Гуманитарные науки и образование*. 19-22.
- Руденский, Е.В. (1997). *Основы психотехники общения менеджера: учебное пособие*. Москва: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ.
- Сейитбекова, С., & Мирзакматова, О. (2022). Язык, культура и коммуникация. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 200-206. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_200. EDN: XСWKNW.
- Фоменко, Ю.В. (1994). *Типы речевых ошибок*. Новосибирск: Изд- во НГПУ.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 30-37

УДК: 82-84

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_4](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_4)

КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУН БЕРИЛИШИ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

PEDAGOGICAL IDEAS IN KYRGYZ PROVERBS

Дастанбек кызы Камила

Дастанбек кызы Камила

Dastanbek kzyu Kamila

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

kamiladastanbayeva@gmail.com

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУН БЕРИЛИШИ**Аннотация**

Элдик педагогика – элдин жалпы рухий маданиятынын ажырагыс жана ажырагыс бөлүгү. Элдик педагогикада үй-бүлөнүн жана жамааттык тарбиянын, таанып-билүүнүн көп кылымдык тирүү тажрыйбасы өзгөрүлүп, муундан муунга өтүп келет. Этнопедагогика балдарды тарбиялоо жана окутуу боюнча элдик билимдерди, диний окууларда, жомоктордо, эпостордо, накыл кептерде, ырларда, табышмактарда, макал-лакаптарда, оюндарда ж. Алардын жаттоо үчүн жагымдуу формасы бар, бул алардын элдик педагогикадагы маанисин арттырат. Макал-лакаптар элдин жандуу үнү. Адеп-ахлак нормаларын жана эрежелерин жаттоо үчүн макал-лакаптардын формасынын кыскалыгы, кыскалыгы жана кыскалыгы өзгөчө мааниге ээ. Мындан тышкары, макал-лакаптардын, накыл кептердин жана башка маданий мурастардын педагогикалык контексттеги ролун изилдөө ар кандай маданий шарттарда баалуулуктар жана ишенимдер муундан-муунга кандайча өтүп жана бекемделерин талдоодо баалуу булак болуп саналат. Этнопедагогиканын коомдук баалуулуктарды жана жүрүм-турумду калыптандыруудагы маанисин түшүнүү менен педагогдор жана окумуштуулар ар түрдүү маданий тектер менен иштешип, бул билим байлыгын өздөрүнүн педагогикалык мамилесин байытуу жана маданияттар аралык түшүнүүнү жайылтуу үчүн пайдалана алышат.

Ачкыч сөздөр: элдик педагогика, макал-лакаптар, тарбия, улуттук маданият, педагогика.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В КЫРГЫЗСКИХ
ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ**

PEDAGOGICAL IDEAS IN KYRGYZ PROVERBS
Аннотация

Этнопедагогика является важнейшим компонентом культурного наследия обществ во всем мире. Эта форма педагогики включает в себя накопленную мудрость и практики, связанные с воспитанием и образованием детей, которые передавались из поколения в поколение. Этнопедагогика включает сбор, организацию и сохранение традиционных знаний и методов, используемых в воспитании детей, которые содержатся в религиозных текстах, фольклоре, повествованиях, песнях, играх и других формах культурного самовыражения. Пословицы и поговорки имеют особое значение в народной педагогике благодаря своей емкости и действенности. Эти краткие выражения в сжатой форме отражают моральные ценности, этические принципы и практические советы, что делает их легко запоминающимися и доступными. Пословицы и поговорки служат динамичным инструментом передачи культурных норм и принципов поведения от одного поколения к другому, воплощая коллективную мудрость и голос народа. Кроме того, изучение роли пословиц, поговорок и других культурных наследий в педагогическом контексте предлагает богатый источник материала для анализа того, как ценности и убеждения передаются и закрепляются в различных культурных условиях. Изучая способы передачи и применения традиционных знаний в практике воспитания детей, исследователи могут получить более глубокое понимание разнообразных образовательных философий и подходов, которые формируют общества во всем мире. Признавая значение этнопедагогики в формировании социальных ценностей и поведения, преподаватели и ученые

Abstract

An ethnopedagogy, is a crucial component of the cultural heritage of societies worldwide. This form of pedagogy encompasses the accumulated wisdom and practices related to child-rearing and education that have been handed down through generations. Ethnopedagogy involves the collection, organization, and preservation of traditional knowledge and methods used in raising children, as found in religious texts, folklore, storytelling, songs, games, and other forms of cultural expression. Proverbs and sayings are particularly significant in popular pedagogy due to their succinct and impactful nature. These brief expressions encapsulate moral values, ethical principles, and practical advice in a concise manner, making them easily memorable and accessible. Proverbs and sayings serve as a dynamic tool for transmitting cultural norms and behavioral guidelines from one generation to the next, embodying the collective wisdom and voice of the people. In academic discourse, the study of popular pedagogy and ethnopedagogy provides valuable insights into the historical, social, and cultural foundations of education within specific communities. By examining the ways in which traditional knowledge is transmitted and applied in child-rearing practices, researchers can gain a deeper understanding of the diverse educational philosophies and approaches that shape societies around the world. Additionally, exploring the role of proverbs, sayings, and other cultural artifacts in pedagogical contexts offers a rich source of material for analyzing how values and beliefs are communicated and reinforced within different cultural settings. Overall, popular pedagogy represents a rich reservoir of cultural heritage and educational practices that continue to influence contemporary understandings of upbringing and learning. By recognizing the significance of ethnopedagogy in shaping societal values and behaviors,

могут использовать разнообразные культурные традиции и использовать это богатство знаний для обогащения своих педагогических подходов и содействия межкультурному взаимопониманию.

educators and scholars can engage with diverse cultural traditions and draw upon this wealth of knowledge to enrich their pedagogical approaches and foster intercultural understanding.

Ключевые слова: народная педагогика, пословицы, воспитание, национальная культура, педагогика.

Keywords: ethnopedagogy, proverbs, education, national culture, pedagogy.

Киришүү

Адам баласы жаныбарлар дүйнөсүнөн ажырап, акыл-эске ээ болуп, адам коому жаралгандан тартып, жамааттын негизги милдеттеринин бири болуп өз тукумун уланткан урпактарына тажрыйбасын өткөрүп берүү болуп келген. Табият менен кармашкан катаал шартта бул эң зарыл эле, анткени жашоо үчүн умтулуу, аракеттенүү болмоюнча, аман калуу мүмкүн эмес эле. Мезгилдер өтүп, эми болочок муундарга аңчылык кылуу, ысык-сууктан коргонуу сымал тажрыйбаларды гана бербей, жамаат мүчөлөрү үчүн эмгектенүү, тажрыйбалуу уруу мүчөлөрүн сыйлоо, карыгандарга кам көрүү сыяктуу сапаттарды да бере башташкан. “Адам коомунун тарыхый өсүүсүнүн белгилүү сересинде гана эдин педагогикалык ой толгоолору, тарбия жөнүндөгү эмпирикалык түшүнүктөрү элдик фольклордо, айрыкча санат сөздөрүндө, макал-лакаптарынла, болмуштарында, тамсилдеринде ж.б. чыгармаларында чагылдырылса, элдик маданият пайда болгон учурдан баштап педагогикалык идеялар сөз чеберлеринин көркөм чыгармаларында бериле баштайт. Ал эми өзүнүн түбөлүктүү жазма адабияты жок элдерде педагогикалык көз караштарды өзүндө көркөмдөп чагылдырып, аны муундан муунга жеткирүүчү бирден бир каражат – элдин оозеки чыгармачылыгы” болгон (Апышев ж.б., 2002, б. 5; Максүтова ж-а Джеенбаева, 2020). Элдик педагогика менен илимий педагогиканы айкалыштырып, эмгек жазган илипмоздордун катарын Б.Апышев толуктайт. Б. Апышев “жазган окуу китептеринде педагогика курсундагы түрдүү илимий билимдерди элдин турмушу, балдарды курчап турган реалдуу этномаданий мейкиндиктер, баалуулуктар менен байланыштыруу аркылуу болочок мугалимдерди элге, элдик педагогикага жакындатууга аракет жасаган” (Алимбеков, 2022, б. 146). Биз да белгилүү педагог устатыбыз салган чыйыр жол менен өзүбүздүн чакан макалабызда биз да элдик оозеки каражаттардын ичинен эң бир таасирдүүсү, эл оозунда кеңири колдонулгандарынын бири болгон макал-лакаптарга кайрылмакчыбыз.

Кыргыздар ар дайым баланы эң башкы бакыт жана байлык деп санап келишкен. Ошондуктан келиндин боюна бүткөндөн тартып анын талгагынын канышы үчүн зарыл нерсени таап, оор жүк көтөртпөй, чочутпай, жалгыз калтырбай, аман-эсен көз жарып алышы үчүн кам көрүшкөн. Элде *мүчөл* деген түшүнүк бар, ал боюнча адамдын жашы бала бойго бүткөндөн тартып саналат. Алсак, бала он эки жашка чыкканда бир мүчөлү болду деп, карындагысын кошо эсептеп, жашын он үч деп санашкан. Андан ары ар он эки жылда бир мүчөл кошулуп, жыйырма беште эки мүчөл, отуз жетиде үч мүчөл, кырк тогузда төрт, алтымыш бирде беш мүчөл деп кете берет. Муну тилибиздеги:

“Бешиктеги баланын
Бек болорун ким билет.
Карындагы баланын,

Кан болорун ким билет”, - деген макал көрсөтүп турат (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 187). Мындан элибиздин жарык дүйнөгө келип, бой келбети, кандайдыр бир белгиси көрүнүп калган бөбөккө эмес, али төрөлө элек, энесинин боюнда, карында жаткан балага да ишенип, анын келечегине үмүт артып, жакшы ниет кылганын байкайбыз. «Аял акылман, баатыр, чечен, хан төрөшү мүмкүн, андыктан кош бойлууну урушуу ал төрөчү адамды сөккөнгө барабар. Боюнда бар аял – ыйык. Аялы кош бойлуу экенинде күйөөсү салакасы келечекте төрөлчү балага тийбесин үчүн ар кандай арам иштерден алыс болгон, бир эле ал эмес, бүтүндөй үй-бүлө кам көргөн» (Мурзакметов, 2014, б. 23). Бойдогу балага кам көргөн аракетин кыргыздардын оптимисттиги, гумандуулугу катары баалоого болот. Ал эми

төрөлгөндөн кийинки учурга келсек, бала төрөлгөндөн бир аптага жетпей бешикке бөлөнгөн. “Туура, бешиктеги баланын бек болорун билиш кыйын маселе. Бирок ата-бабаларыбыз аруу тилек кылып, бешиктеги наристеден чоң үмүт кылып, кудайым берсе ушул баладан бир нерсе чыгар, “аккан арыктан суу агат эмеспи” деп, чоң үмүт менен бешиктеги баланын бек болорун тилешкен” (Бекботоев, 2010, б. 94). Төрөлгөн баланын баары эле «аккан арыктын» урпагы болбосо да, ар бир бөбөктүн келечегине ишеним артышкан.

Бирок ушундай баланы өтө жакшы көргөндүгүнө, ал үчүн өзүн өлүмгө кыюуга даяр тургандыгына карабастан, ата-энелер балдарынын чоңойгондон кийин өзүнө тың, бышык, чыйрак болушун каалаган, өз тажрыйбасынан мындай балдар турмушта кыйналбай жашарын билишкен. Ошондуктан канча жакшы көргөн менен ашыкча эркелетип, чектен чыгарып жибербеген. Бала алгач кадам шилтеп, тамтуң баса баштагандан тартып, аны өз алдынчалыкка үйрөтө башташкан. Жаңыдан баса баштаган бөбөктүн денесин тең салмакта кармап албай, көп жыгылары белгилүү. Жыгылган бала эти ооруп, ыйлай баштаган учурда кыргыздар: “Тур, ордуңан тур, ыйлаба, жерге түкүрүп кой” деп сооротушат. Бул абал “Бала жетиге чыкканча, жерден таяк жейт” деген макалда берилет (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 185). Мындай учурда бала алгач ата-энесин, чоңдорду карап, ыйлап, кимдир бирөөнүн көңүл бурушун, жардам беришин күтөт, бирок эч ким карабай, жакын келбей, сооротпой койгон учурда аргасыздан ыйын токтотуп, ордуңан өзү турууга аргасыз болот. Жерге түкүрүү аркылуу балада денесин ооруткандан (жерден) өч алуу, демек, канааттануу сезими пайда болуп, тез сооронот. Бул шартты аткаруу менен бала өзүнө тийгендин жообун, катылгандын катыгын берүүгө тарбияланган. Албетте, азыркы шартта бул мүнөз көп деле колдоого алынбашы мүмкүн, бирок жоокерчилик доордун өз талаптары болгон, биздин элибиз балдарын ошол заманына ылайык кылып тарбиялоого аракеттенген.

Жогоруда айтылгандарга бир маселени кошумчалай кетсек. Учурда жаш бөбөктөрдү басууга эртерээк үйрөтүү үчүн ата-энелер төрт дөңгөлөккө орнотулган пластик, алюминий сыяктуу жеңил материалдан жасалган атайын алкактарды пайдаланып жүрүшкөндөрү белгилүү, анын орус тилиндеги *ходунок* аталышы кеңири таркаган. Алкактын ичиндеги арчындалган бышык кездемеге минген баланын буту жерге тиер-тийбес абалда болуп, бутунун учу менен таканчыктап, ордуңан жыла баштайт, ушинтип басууга үйрөнөт. Бир караганда коопсуз, ыңгайлуу сезилген менен, акыркы жылдары тажрыйбадан уламбы же атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөнбү, эл арасында мынтип баскан балдардын жыгылганда көп жаракат алары тууралуу пикирлер айтыла калып жүрөт. Анын себебин өзү басып үйрөнбөгөн бала жыгылганды билбей, тагыраагы, жыгылганда денесин коргоочу көндүмдөр калыптанбагандыктан, туура эмес жыгылып, натыйжада буту-колу сынып, кырсыкка учураары менен түшүндүрүп жүрүшөт. *Ходунок* менен баскан балдар таманын жерге толук тийгизбей, бутунун учу менен басып каларын да айтышат. Бул пикирлердин аныктыгына шектенбей эле койсок болот. Азырга чейин бешик сатылган жерлерде жергиликтүү усталар тарабынан жасалган бөбөктөрдү басканга үйрөтчү төрт дөңгөлөктүү жыгач шаймандарды учуратып калабыз, аны *араба* деп коюшат. Там-туң баскан бала арабаны түртүп, жыгылып кетпөө үчүн аны кармап, таянып басат. Мындай учурда буттун кадимкисиндей эле жерге толук тийип, толук кандуу басуу көндүмдөрүнө ээ болору белгилүү. Бирок акыйкаттык үчүн кыргыздарга арабанын отурукташкан коңшулаш элдерден, *ходуноктун* орус маданиятынан кабыл алынганын белгилей кетсек болот.

Тилибизде “Бала ыйламайынча эмчек кайда” деген макал айтылат. Аны чечмелеген изилдөөчүлөр: “Бешиктеги бала ыйлап белги бермейинче, эне үй тиричилигине алаксып, эмизбегендей эле адам баласы да өзүң айтып-деп, мага бул керек, тигил керек демейинче кимдир бирөөдөн керектүү нерсени өндүрө албайсың” деп белгилешет (Бекботоев, 2010, б. 95). Ырас, бала ар кандай себептерден улам ыйлашы мүмкүн, бирок эмчектеги баланын ыйы биринчи кезекте анын карды ачышынын белгиси катары каралган. Элдик тажрыйба ыйлаак балдардын ден соолугу бекем болорун байкаган, аны бакырып, өкүрүп ыйлаган учурда өпкө кеңейип, жакшы иштегени менен байланыштырып жүрүшөт. Мүмкүн, аны бала ыйлаган сайын энесинин эмизип тургандыгы, демек, эмчек сүтүн көп эмгендиги менен түшүндүргөн туура болуп жүрбөсүн деген ой туулат. Бул тууралуу өз убагында белгилүү педагог Б. Апышев: “Жарык дүйнөгө келээри менен өз энесинин эки эмчегин тең какшыта ээмп, кара уузга тойгон чүрпөдө бир нече ондогон жугуштуу жана ата-бабадан тукум кууп өтүүчү ооруларга каршы иммунитет пайда болорун академик И. А. Аршавскийдин илимий лабораториясындагы көп жылдык изилдөө аныктаганына жарым кылым болоюн деп калды. Ушунчалык узак мезгилдин ичинде окумуштуунун балдарды төрөлөрү менен эмизүү системасына өтүү жөнүндө сунушу төрөт үйлөрүндө али толук ишке ашпай жатат. Мындай кайдыгерлик өз учурунда “советтик” деп атанган элге гана мүнөздүү болсо керек...” деп өкүнүү менен белгилеген (Апышев ж.б., 2002, б. 104). Уз сүттүн мындай касиетин билгенден улам кыргыздар жазында ую тууганда ууз аш бышырып, кошуна-колонду чакырып, бөлүшө ичкен салтты жаратышкан окшойт деген ойго келесин.

Элде “Тиши чыккан балага, чайнап берген аш болбойт” деп айтылат. Оң мааниде, албетте, тиши чыккан бала өзү катуу тамакты чайнап жейт. Өтмө мааниде алганда, акыл-эси бар адам айтканды билүүсү, сезүүсү, туюусу керек. Кайра-кайра айттырбай жасоосу, бүтүрүп, көңүлдү тындырып коюусу тийиш өндүү түшүнүк жатат. Деле тиши чыккан бала чайнатпай тамак жеген сымал дээринде барлар ар ишти айттырбай аткаруусу абзел... Сөз төркүнү ушул тарапка такалат (Акматалиев, 2002, бб. 266-267). Элдик этнограф Амантур Акматалиевдин бул чечмелөөсүнө толук кошулсак да, бир жагдайды кошумчалай кетишке туура келет. Баарыбызга белгилүү болгондой, өткөн доорлордо, мезгилдерде кыргыз элинин жашоо тиричилиги бир кыйла оор болгон. Элдин басымдуу көпчүлүгү өлбөстүн күнүн көргөн. Мындай шартта балдарга өзүнчө, бөлүп тамак кылып берүү жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес эле. Андыктан карапайым үй-бүлөлөрдө энелер балдарын эмизип, качан тиши чыгып, эмчектен чыккандан кийин кадимки өздөрү жеген тамак-ашка аралаштырышкан. Ал үчүн алгач апасы же чоң энеси тамакты чайнап, анан аны бөбөктүн оозуна салып көндүрүшкөн. Мезгил өтүп, жашоо шарты жакшырып, илим-билим, элдин гигиена тууралуу маалыматы өскөн маалда сөз болгон макалдын айныксыз чындык экенин моюндоого аргасызбыз. Мындай учурда, биринчиден, балага тамактын чайнап жатканда ширеси сорулуп, даамы кете түшкөн бөлүгү тиет, экинчиден, бөбөктүн ашказаны чайналган тамакты даяр кабыл алып, толук ишке кирбей калат. Үчүнчүдөн, чоңдордун оозундагы түрдүү микробдор тамак менен кошо балага өтүшү турган иш. “Тиши чыккан балага, чайнап берген аш болбостугун” бабаларыбыз илимий түрдө аныктабаса да, ушинтип турмуш тажрыйбасынын негизинде, ички туюму аркылуу сезип, макалга айлантышкан.

Элге кеңири тараган “Бала, баланын иши чала” макалы: “Бардыгыбыз бала болгонбуз, балалык күндөрдү баштан кечиргенбиз. Балалык кез – оюнга тойбогон кез. “Аны жасап кой, муну жасап кой” деген ата-энебиздин тапшырмаларын аткарбай коюп, далай жолу таяк жеп,

тил укканбыз. Эгерде өз убагында кылган күндө да чала жасап, ата-энебизден “баланын иши чала да” деген сөздү көп эле укканбыз” деп чечмеленген (Бекботоев, 2010, б. 92). Баланын иши чала болушунун өз себеби бар, анткени адам – социалдык жандык, анын жашоосу коом менен тыгыз байланышта, ал такай, тынымсыз үйрөнүүнүн, тажрыйба алмашуунун негизинде уланат. Муну билип, мындай катачылыктарды өз башынан өткөрүп, унутпаган ата-эне, улуулар баланын тажрыйбасыздыгын, жаңылыштыгын түшүнүү менен кабыл алып, кечиримдүү мамиле жасашкан. Башкача айтканда, баланын жаңылыштыгы, чала иш кылышы – мыйзам ченемдүү көрүнүш, ал мезгилдин өтүшү, тажрыйбанын артышы менен оңдоло турган мүчүлүштүк. Кемчилик кеткенден кийин урушуп, тилдөө менен аны оңдогонго болбойт, муну табигый көрүнүш катары караган бабаларыбыздын толеранттуулугу өрнөк болгонго арзыйт.

Баланын социалдашуусу тууралуу сөз болгондон кийин учурда дээрлик тилибизде колдонулбай калган “Майкана көрбөй бала оңолбойт” деген макал жөнүндө сөз кыла кетели. Макал “Бүлөнүн, ата-эненин тарбиясында болбой бала оңолуп, адам катарына кире албайт деген мааниде. Ата-Журтун жорук-жосунун, салт-санаасын үйрөнүп, анын тарбиясын көрбөй өссө, ал суук боор болуп, коомго татыктуу адам боло албайт деген мааниде. “Майкадам” деп да айтат. Жогорку керемет макалдагы “майкана” илгери-илгери заманда, кыргыздар чабылып-чачылып Гиссарга чейин барганда, фарсы тилинен кирген, “мейхане” болуп айтылат, “өз үй-бүлө, Ата-Журт” деген маанини билдирип, сөздүн чыныгы мааниси жалгыз гана макалда сакталып калган (Карасаев, 1987, б. 182). Ушул эле макал экинчи бир изилдөөчү тарабынан: “Мында сөз тарбия-таалим тууралуу баратат. Бул аракет үйдөн башталат. Ата-эне ар дайым отуруп-турганында, тамак-аш ичкенде, мал багууда, конуп-көчкөндө, айтор, ж.б. күндөлүк жашоо-тиричиликтеринде элиндин, жериндин баба салттарын, эне адептерин, үрп-адаттарын, жол-жоболорун көрүп-билип, өздөштүрүп өсүүсү зарыл. Ансыз бул жашоодо арабөк калат. “Башка өскөндүн боору таш, ташка өскөндүн туягы катуу” - деген макал буга үндөшөт” деп чечмеленет (Акматалиев, 2002, б. 286). Жогоруда сөз болгон макалдардан улам өлкөбүздөгү жумушсуздуктан, түрдүү турмуштук көйгөйлөрдөн улам бакыт издеп башка өлкөлөргө кетип, ишинин, соодасынын жүрүшү үчүн, жашоосунун жеңил болушу үчүн барган жеринин жарандыгын алып, ээрчиге кеткен же ошол жерде төрөлгөн балдарын бөтөн тилдүү мектептерде окутуп жаткан эмгек мигранттарыбыздын балдарынын келечегин ойлоп, кабатыр боло түшөсүң. Мындан улам бийлик бутактары, өкмөтүбүз өз Ата Журтунда жашап жаткан жарандарыбыз үчүн гана эмес, чет өлкөлөрдө күн кечирген мекендештерибиз үчүн да кам көрүп, келечегин ойлоого тийиш экендигин белгилей кеткибиз келет.

Корутунду

Кыскача жыйынтыктай келсек, жогорку теориялык деңгээлге чейин көтөрүлүп, атайын мектептери болбогон менен, бабаларыбыздын балдарын тарбиялоо боюнча турмуштук тажрыйбага негизделген өз усулдары болгон. Ал тажрыйбалар кыска, нуска мазмунда макал-лакаптарда камтылып, эл оозунда айтылып, жоголбой жашап келишкен. Бүгүнкү күндө дүйнөлүк илим, анын ичинде педагогика илими да интеграцияланып жаткан чакта ата-бабалар тажрыйбасы болгон элдик педагогика да унутулуп, четте калтырылбай, анын алгылыктуу жактары колдонулуп келүүгө тийиш.

Адабияттар

- Алимбеков, А. (2022). Б. Апышевдин окуу–методикалык эмгектеринде илимий жана элдик педагогиканын интеграциясы. *Вестник Ошского государственного университета*, (4), 137-146. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_4_137. EDN: ZPGPNM.
- Акматалиев, А. (2002). *Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат*. Бишкек: Бийиктик.
- Апышев, Б., Бабаев, Д., жана Жоробеков, Т. (2002). *Педагогика*. Бишкек.
- Карасаев, Х. (1087). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. 2-китеп*. Фрунзе: Кыргызстан.
- Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түз. Шаршеке Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
- Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы*. (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
- Максутова, Ж.Ж., Джеенбаева, К.А. (2020). Концепты семантической группы “үй-бүлө” (“семья”) в пословицах и поговорках. *Вестник Ошского государственного университета*. Т. 2, № 1-4, сс. 134-138. EDN: WXTVTQ.
- Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыз ырым-жырымдары*. Ош: “Кагаз ресурстары” басмаканасы.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 38-45

УДК: 398.22

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_5](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_5)

**КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНДАГЫ БААТЫРДЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ
БАЙЛАНЫШТУУ МОТИВДЕРДИН САЛТТУУ БЕРИЛИШИ**

ТРАДИЦИОННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МОТИВОВ, СВЯЗАННЫХ С РОЖДЕНИЕМ
БОГАТЫРЯ В КЫРГЫЗСКИХ И АЛТАЙСКИХ ЭПОСАХ

TRADITIONAL REPRESENTATION OF MOTIVES ASSOCIATED WITH THE HERO IN THE
KYRGYZ AND ALTAI EPICS

Жолдошова Кимсан Жумабаевна

Жолдошова Кимсан Жумабаевна

Joldoshova Kimsan Zhumabaevna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

joldosheva.kimsan83a@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНДАГЫ БААТЫРДЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ МОТИВДЕРДИН САЛТТУУ БЕРИЛИШИ

Аннотация

Макалада кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши тууралуу кеп кылдык. Аталган элдердин эпосторунда башкы баатырдын укмуштуу болуп төрөлүү мотиви борбордук ролду ойнойт. Мунун өзү элди эркиндикке чыгаруучу баатырдын идеалдуу образынын алгачкы элесин камсыз кылып, анын андан аркы эпикалык, баатырдык тагдырынан үмүттөндүрөт. Изилдөөдө эки элдин эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу болгон көөнө сюжеттик элементтердин эпикалык мотив катары берилиши бир топ мисалдар, мифологиялык башаттар, элдик салт-санаалар жана символдор эске алынып, аларга болгон айрым көз караштар салыштырылып каралды. Макалада кыргыз жана алтай эпосторунун сюжеттик тутумундагы баласыздык, ата-энесинин түшүнө аян берүү менен болочоктогу баатырдын укмуштуу төрөлүшү мотиви иликтөөгө алынды.

Ачкыч сөздөр: кыргыз жана алтай фольклору, орток сюжет, архаикалык мотив, баатырдын образы, эпос.

ТРАДИЦИОННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МОТИВОВ, СВЯЗАННЫХ С РОЖДЕНИЕМ БОГАТЫРЯ В КЫРГЫЗСКИХ И АЛТАЙСКИХ ЭПОСАХ

Аннотация

В статье мы рассказали о традиционном представлении мотивов, связанных с рождением богатыря, в кыргызских и алтайских эпосах. В эпосах этих народов, мотив необычайного рождения главного героя играет главную и центральную роль. Это дает первое впечатление об идеальном образе героя, освободившего народ, и дает надежду на его дальнейшую эпическую, героическую судьбу. В исследовании сопоставляются некоторые взгляды, выраженные в эпосах двух народов, с учетом ряда примеров, мифологических источников, фольклорных традиций и символов, как эпических мотивов, связанных с рождением героя. В статье рассматриваются мотивы бездетности в сюжетной системе кыргызских и алтайских эпосов, авантюрного рождения будущего героя через прозрение мечтам его родителей.

Ключевые слова: кыргызский и алтайский фольклор, общий сюжет, архаический мотив, образ героя, эпос.

TRADITIONAL REPRESENTATION OF MOTIVES ASSOCIATED WITH THE HERO IN THE KYRGYZ AND ALTAI EPICS

Abstract

In the article we talked about the traditional representation of motifs associated with the birth of the hero, in the Kyrgyz and Altai epics. In the epics of these peoples, the motive of the unusual birth of the main hero plays a central role. It gives the first impression of the ideal image of the hero who liberated the people, and gives hope for his further epic, heroic destiny. In the study, there are some views expressed in the epics of two peoples, with a number of examples, mythological sources, folk traditions and symbols, as well as epic motifs, related. The article discusses the motives of innocence in the plot system of Kyrgyz and Altai epics, the adventurous birth of the future hero through the vision of the vision of the dreams of his parents.

Keywords: Kyrgyz and Altai folklore, overall plot, archaic motif, image of the hero, epic.

Киришүү

Кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгынын ири жанры болгон эпостордо, анын ичинен кыргыз жана алтай эпосторунда бирдей кездешкен архаикалык мотивдер сакталып калган. Алар сюжет курууда, образдарды түзүүдө кызмат өтөп, чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүүдө көмөк болуп, чыгармалардын композициялык түзүлүшүндө мааниге ээ. Ошондой эле элдик көөнө ишенимдерге негизделген архаикалык мотивдердин эпостордо эпикалык салттуу мотив катары да өз орду бар. Алар башка көөнө сюжеттик мотивдердин катарында эпостун түптөлүшүнөн бери карай жашап келет жана алардын негизги өзөгүн, сөөгүн түзөт.

Түрк тилдүү элдерде баланын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдер фольклористтер, ономаст, этнографтар тарабынан бир кыйла деңгээлде изилденген. Алардын катарында С. Е. Мелетинский, Р. З. Кыдырбаева, И. Б. Молдобаев, А. К. Мурзакметов, Г. Т. Жамгырчиева жана башка окумуштууларды атоого болот. Бул окумуштуулардын теманы изилдөөдөгү тажырыйбасы макалада айрым пайдаланылды. Ошентип, кыргыз жана алтай эпосторунун сюжеттик тутумунда алар калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын катарында архаикалык мотивдер эпостордун идеялык - композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын көөнө белгилерин ачыктап турат. Дегинкиси, дүйнөлүк фольклордо архаикалык мотивдердин бирдей кездешүүсү, алардын ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин ачыктайт. Биздин бул макалабыз кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгында эки элдин орток эпикалык чыгармаларына басым жасалып, кыргыз жана алтай элдеринин эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдерге азыркы көз караштан туруп мүнөздөмө берилип, алардын арасындагы байланыш, типтүү белги - касиеттер, окшоштуктар жана айырмачылыктарды аныктап, талдап иликтөөгө арналат.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Макаланын объектиси кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилишине байланышкан айрым актуалдуу маселелер болуп саналат. Предмети катары кыргыз жана алтай элдик оозеки чыгармачылыгындагы эпостордун баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши маселеси боюнча айрым көз караштар, алардын тектештиги тандалып алынды. Биздин изилдөөбүздүн негизги материалын түзгөн кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө же жаратылышына (аскадан жаралып чыгуу ж.б.) байланыштуу көөнө мотивдерге кайрылсак, бул көөнө ишенимдин адамдын ар дайым табият менен бирге ымалада, шайкештикте жашоого умтулган көөнө аң - сезимдик түшүнүгүн байкоого болот. Ал эми кыргыз эпосторунда бул мотив реалдашып трансформацияга учураган жана “аскадай” деген чакан салыштурууга өткөндүгүн байкоого болот. Изилдөө салыштыруу, типологиялык анализ, сыпаттоо жана тектештирүү методдоруна негизделет.

Натыйжалар жана талкуулар

Кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын укмуштуу төрөлүшү мотивин бир топ чакан мотивдик элементтерге ажыратып кароого болот. Алсак, баатыр болуучу баланын жарык дүйнөгө келишин ата - энесинин зарыгып күтүүсү, аларга бала тууралуу алдын ала түш аркылуу аян берилиши, оор төрөт, кыйынчылык менен баланын төрөлүшү, андагы укмуштуу белгилер ж.б. Жалпы түрк тилдүү элдердеги баланын төрөлүшүнө байланышкан ишенидер XI кылымдагы аалым Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегиндеги этнографиялык маалыматтардан көрө алабыз (Абдимиталип уулу, 2022).

Алтай эпосторун изилдөөчү С. С. Суразаков баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу салттуу мотивдин табияты алтай эл - жеринин табиятына үндөш келип эпосто жаркын маанайда берилери, жакшылыктын кабарчысы катары келерин белгилеп кеткен (Суразаков, 1985, б. 14). Биз да бул пипирге кошулуу менен каралып жаткан мотивдин эпостордун сюжетин куруудагы өзөктүк ролун белгилеп кетмекчибиз.

Буга мисал катары алсак, кыргыз эпосторунун эң көөнөсү катары эсептелген “Эр Төштүктүн” киришүү бөлүмүндөгү каармандын укмуштуу төрөлүшү эпостогу салттуу сюжеттик мотивдердин эң негизгилеринен болуп саналат. Элеман бай тогуз уулу жоголгон соң жубайы экөө кайгырып, бала тилеп:

“Чама чарчап ал кетип,

Бир баланын айынан

Тамандан кара кан кетти”, - деп мазар желерди кыдырып, сыйынып кудайдан перзент сурайт (Эр Төштүк, 1996, б. 31). Алар ыйык дарак Чуктерекке жетип, көзү илинип уктап кетишет. Элемандын түшүнө Кызыр кирип, ага он алма берип, тогузу тогуз уулуң, ал эми чоң алма кенже уулуң Төштүк, ченемсиз баатыр болот деп аян берет. Чындыгында эле Кызырдын айтканы келип, кемпир - чал уулдуу болуп, Төштүк эбегейсиз күчкө ээ бала болот. Бул сымал дүйнөлүк эпостордогу сюжеттерден даана байкалгандай башкы каармандын колдоочу пирлердин жөлөмөсү менен төрөлүү мотиви кыргыз эпосторунда дагы орун алган, баатырлар дүйнөгө зарыктырып күттүрүп келүү менен эл керегине жарап, тилегин ишке ашырат.

Эпостордогу эпикалык баатырдын укмуштуу болуп төрөлүүсүнөн кийинки дагы бир өзгөчөлүгү - анын адаттагыдан тышкары тез өсүүсү, ылдам эрезеге жетүүсү. Тез өсүү мотиви да алтай жана кыргыз эпосторунда ушундай эле салттуулукта кездешип, анын жоого минчү тулпары да тездеп жетилгени сюжетте кош жарыш берилет. Төштүк баатыр кыргыз элиндеги салт боюнча бир мүчөл болуп он эки жашка чыкканда эле эр мүнөзү көрүнөт:

“Он экиге келгенде

Канчаларды камады,

Катылышкан адамды

Элемандын Төштүгү

Карсылдатып сабады”... (Эр Төштүк, 1996, б. 33).

Жогоруда айтылгандай, баатырлар тез өсүп, өтө күчтүү болуп эрезеге жетет. Эр жигит катары баланы он эки жаштан эсепке кошуу кыргыз элинде салттык жөрөлгө болуп саналат. Баатырлардын алгачкы эрдиктерди жасоосу ушул курактан башталат, бул “Эр Төштүк” эпосунда мындайча баяндалат:

Элемандын Төштүгү,

Эрен чыкты, эр чыкты,
Доошунан жан чыкты!
Он экиге келгенде
Канчаларды камады,
Катылышкан адамды
Элеманддын Төштүгү
Карсылдатып сабады...
“Эр Төштүк тентек экен” деп
Калайыкка жайылды” (Эр Төштүк, 1996, б. 38).

Жылкынын алдын тосушту билбей анын артынан ээрчип жүрүп жоголуп кеткен эси кем тогуз агасын издеп жөнөөсүн Төштүктүн алгачкы эрдиги катары кароого мүмкүн. Бул эпизод баатырдын эр жеткендигин далилдөөчү окуя катары сюжеттен орун алган. Саякбай Каралаевдин вариантында агаларын издеп кеткен Төштүк Чуктеректин түбүндө ага ашык болуп жүргөн пери кызы Айсалкынга учурайт (Эр Төштүк, 1996, б. 83).

“Эр Төштүктө” Элеманды баланды мага бересиң деп кыйнаган желмогуз кемпир катышса, алтай эпосу “Ак - Тайчыда” анын оң маанидеги эквиваленти катары Ак - Бөрүнүн образы бар. Сюжетке кайрылсак, Ак - Бото баатырдын улам төрөлгөн балдарын жер түбүнүн каардуу ханы Эрлик бий алып кетип калат, акыркы уулу төрөлгөндө, кубанган добушу Эрликке угулат. Ак - Бото баласына жумшак ороочу кылдырам деп аң уулап кайтканда алтымыш кулач куйруктуу Ак - Бөрү чыгып аны аттан аңтарып, көкүрөгүнөн басып жаныңды калтырарга эмне бересиң дейт. Ак - Бото да Элеман бай сыяктуу малын, кемпирин берем десе көнбөйт. Качан гана уулумду берем дегенде макул болот. Ак - Бото баласын канчалык сактаганына болбой Ак - Бөрү аны алып кетип, Кара токойдогу өргөөсүндө эки маралды эмиздирип багат. Бул жерде “Семетей” эпосундагы маралдын баатырды бөбөк кезинде эмизгени менен дал келүүнү көрүүгө болот. Андан соң “Ак - Тайчы” эпосунда “Эр Төштүк” эпосундагыдай жана “Манас” эпосунун түштүк варианттарындагыдай баатырдын тез жетилүү мотиви башталат. Бул алтай жана кыргыз эпосторунда бипбирдей: “Эки конуп “энем” деп, алты конуп “атам” деп”, - деген саптар менен берилип, каарман тез эле бешиктен түшүп басат, ага улам өскөн сайын Бөрү - Ата эки түлкү, эки бөрү, эки аюу менен ойнотуп алардын кыймылдарын, илгирлигин үйрөтүүнү көздөйт. Аларды баатыр бала тынбаган кыймылы менен бат эле чарчатып коёт. Ак - Бөрү көрсө баланын колдоочусу экен, ал Ак - Ботонун акыркы баласын Эрлик бий дагы алып кетпесин деп сакташ үчүн жолуккан экен. Ал жоо келбесин деп теңири түбүнө кулак салып бөбөктү кайтарып жүрөт (Алтай кай чөрчөктөр, 1985, б. 298; Байжигитов, 1985, б. 144). Баатыр балага колдоочусу Ак-Бөрү мингич ат, жоо кийимин алып келип берип, атың Ак-Тайчы, тулпарың Ак-боро дейт, ата - энесин, туулган жерин айтып берет. Мындай бири - бирине үндөшкөн салттуу архаикалык сюжеттик мотивдер боордош элдер болуп эсептелген алтай -кыргыз калктарында тыгыз кездешери келтирилген мисалдардан ачык байкалып турат.

“Эр Төштүк” эпосунун каралып жаткан маселеге байланыштуу архаикалык мотивдерин кароо бир топ кызык материалдарды берет. Эпостун кыргыз элинде жөө жомоктук бир нече варианттары жана эпостук кенен варианттары бар, тактап айтканда, ыр түрүндөгү эпостук варианты XIX кылымда академик В. В. Радлов белгисиз жомокчудан жазып алган вариант, Саякбай Каралаевдин жана кытайлык эпос айтуучу Жусуп Мамайдын варианты, ал эми кара сөз түрүндөгү варианттары Жума Жамгырчы уулу, Ыйманбек Шамен уулу, Калча Суранчиев,

Жанжигит Казакбаевдерден жазылып алынган варианттар болуп саналат. Ошондой эле тектеш казактарда жөө жомоктук кара сөз түрүндөгү версиялары жазылып алынгандыгы, тобол татарларынан жазылган кара сөз түрүндөгү варианты бар экендиги белгилүү. Эпостун түрк элдерине, тактап айтканда, кыргыз, казак жана түмөндүк татарларда орток, же фольклористтердин оошуу мектебинин өкүлдөрү атагандай “көчмө” сюжетке ээ болушу аны салыштыруу методу менен изилдөөгө кеңири жол ачат. Ар бир версияда өз алдынча улам бир архаикалык - мифологиялык мотив жүз берип калат (Жамгырчиева, 2015). Кыргыз эпосу Саякбай Каралаевдин айтуусунда жазылып алынып, идеялык - көркөмдүк бийик деңгээли менен айырмаланат. Эпостогу башкы каарман Эр Төштүк “Манас” эпосунда да катышып, баатырдын он эки ханынын бири болгондугун, “Манастагы” жана “Эр Төштүктөгү” окуялардын эпикалык табигый шайкештигин байкоого болот. “Манас” эпосунда катышкан кейипкерлер дал ошондой портреттик мүнөздөмөлөр менен “Эр Төштүктөгү” Төштүктүн Көкөтөй хандын ашында балбан күрөшкө чыкпай койгон эпизодунда сүрөттөлөт.

Жума Жамгырчиев белгисиз айтуучудан жазып алган жана Калча Суранчиевден жазылып алынган кара сөздүк варианттарда да Эр Төштүк менен Манас баатырлардын бир доордо жашагандыгы эскерилет. Бул эки эпостун жаралуу доорунун бир мезгилдерге туура келеринен кабар берет. XIX кылымда окумуштуу В. В. Радлов Ысык - Көл жергесинен жазып кеткен “Эр Төштүктүн” вариантында мындай ачык байланыштыруу жок, ал эми “Манас” эпосунун 1941 - жылы К. Мифтаков жазып алган түштүк варианттарында Манас баатыр Төштүк менен таймашып, анын аткан жаасынын огунан мерт табат, башкача айтканда, эки баатырдын жоолашканы эскерилет. Мындай айрым башаламандыктар оозеки формада, кеңири аймактарда узак убакыттар жашап келген элдик чыгармачылыкта кездешип калуучу көрүнүштөрдөн экендиги дайын. Изилдөөдө биз негизинен В. В. Радлов жазып алган жана С. Каралаев айткан эпостук варианттарга басым жасадык (Кайыпов, 1984, б. 7; Сарыпбеков, 1987). В. В. Радлов жазып алган вариантын жалпы көлөмү С. Каралаев айткан варианттан дээрлик сегиз эсе чакан, кыска. Бирок биз иликтөөгө алган мифологиялык - архаикалык мотивдер кыйла ачык сакталгандыгы, айтуучунун жекече иштеп чыгуусуна көп дуушарланбагандыгы, ал эми С. Каралаев көркөм сөздүн ири чебери катары салттуулуктун чегинде көркөм баяндоонун айрым ыкмаларын да колдонгондугу байкалат.

Чыгарманын казак элиндеги версиясына токтолсок, анын 1916-жылы Г.Н. Потанин жазып алган жөө жомоктук эки версиясында тең окшош мотивдер орун алган жана кээ бир айырмачылыктар да бар. Биринчи жазылып алынган вариантта баатырдын атасынын ысымы Булатбай делет, архаикалык жандыктардан алтымыш кулач айгыр, кырк кулач ала бээ бар, алардын кулунун Төштүк кармап минип алып үйүрдүн баарын ээрчип басууга мажбурлап, атасынын качкан малын кайтарып алып келет. Ошол эле окумуштуу жазып алган экинчи версияда баатырдын атасынын ысымы Токпай деп берилет, ал эми казакча 1948 - жылы И. Ахметов жазып алган дагы бир вариантта Төштүктүн атасынын ысымы Эрназар делинет. Мында да баласыз адамды кемсинтип ызалоо бар. Бул кемсинтүүнүн түз маанисинде эмес, ошол адам арданып Теңирден бала тилеп зарласын дагы туяктуу болуп калсын деген элдик жөрөлгөгө байланыштуу деген ойдобуз. Ошону менен бирге эле кыргыздарда төрөбөгөн аялга карата да колдонулган ардантуу маселеси илгертен эле колдонулуп келгендиги жалпыга маалым. Жаш балага жентек бергенде, ага төрөбөгөн аял барып калса, башка аялдар аны менен учурашпаган, сөз менен чычалатышкан, ардантышкан. Ардануудан аял төрөйт деп ишенишкен. Бул ишенимдин байыртан жашап келгендигин “Манастагы”:

Бир карыя акыры
Жакып байга кеп айтты:
“Бул ырымды мурдатан,
Кылып келген деп айтты:
“Жырык уйга жүк артып,
Жырткы кара үй артып,
Таштап койгун токойго,
Катыныңды ардантып.
Сандалып жүрсүн ал жерде,
Санаага батып саргайып.
Арданса аял төрөйт деп,
Жүрүүчү эле эл айтып”, - деген мисал көрсөтүп турат.

Азыркы мезгилге чейин жолуга калган касиеттүү жерлерге, мазарларга барып сыйынуу, анын жанында түнөп калуу ырымынын жогоруда көрсөтүлгөн салт менен байланышта болуусу да мүмкүн (Мурзакметов, 2005, б. 36).

Уруучулук, жоокердик заманда, көчмөн турмушта уул баланын орду бөтөнчө болуп, көп балалуу адам урмат - сыйга ээ болгондугу, анын мал чарбачылыгын күтүүдөгү кереги өтө зарыл экендиги айтпаса да белгилүү. Баласыздык мотиви “Эр Төштүктүн” кыргыз, казак, татарларда айтылуучу бардык версияларында кездешет жана эпостун жаралышынан бери карай келе жаткан түптүү, анын сюжеттик өзөгүн түзүүчү архаикалык мотивдерден болуп саналат. Кыргыз элинин элдик эпосторундагы архаикалык издер тарыхый эмгектерде да кездешет. Алсак, Махмуд Кашгаринин эмгегинде кумайык, кайыптан бүткөн ат тууралуу кыйыр маалыматтар кездешет (Абдимиталип уулу, 2023).

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшү мотиви эпостордогу салттуу кездешүүчү туруктуу сюжеттик мотивдерден болуп саналат. Анын сюжет өнүктүрүүчү ролу эпостордун мазмундук түзүмүндө баштапкы таяныч пункт, чекит катары келүүсүнөн көрүнөт. Бул мотивдерден өнүгүү алуу менен элдик чыгармалардагы сюжет улам татаалдашып, тармактанып жүрүп олтурат. Баатырдын ата - энесинин жаш курагы өтүп калганына карабастан перзенттүү боло албай, балага зар болушу, теңирден бала тилөөсү, акыры баатырдык белгилери менен баланын төрөлүүсү анын келечегинен көптү үмүттөндүрөт. Ошондой эле эки элдин эпосторундагы баланын төрөлүшүнөн мурун ата - энесинин көпкө балалуу болбой жүрүшү, кереметтүү түш көрүү, жырткыч жаныбардын жүрөгүнө же башка нерсеге талгак болуу, баатырдын күн сайын эмес, саат сайын чоңоюшу сыяктуу эпизоддорун салыштырып изилдөө жакшы натыйжаларды берет деп эсептейбиз.

Пайдаланылган адабияттар

Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 126-132. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.

Абдимиталип уулу, Н. (2023). “О некоторых фольклорных элементах в словаре Махмуда Кашгари “Диван Лугат ат-Турк”. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 101–106. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_12. EDN: LKPOYE.

Алтай кай чөрчөктөр. Т.1. (1985). Туулуу-Алтай.

Байжигитов, К. (1985). *Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары*. Фрунзе: Илим.

Жамгырчиева, Г. Т. (2015). *Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча)*. Ош: Кагаз ресурстары.

Мурзакметов, А. К. (2005). *Кыргыз ырым - жырымдары*. Ош.

Кайыпов, С.Т. (1984). *Поэтика эпоса “Эр Төштүк”*, ч.1. Бишкек: Илим.

Сарыпбеков, Р. (1987). *“Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы*. Фрунзе: Илим.

Суразаков, С.С. (1985). *Алтайский героический эпос*. Москва: Наука.

Эр Төштүк. (1996). “Эл адабияты сериясы”. II т. Бишкек: “Шам”.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 46-55

УДК: 398.224

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_6](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_6)

“ЭР ТӨШТҮК” ЭПОСУНДАГЫ МИФОЛОГИЯЛЫК ПЕРСОНАЖДАР

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПЕРСОНАЖИ ЭПОСА “ЭР ТЁШТЮК”

MYTHOLOGICAL CHARACTERS IN THE EPIC “ER TOSHTUK”

Марс кызы Айдана

Марс кызы Айдана

Mars kuzu Aidana

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

kamiladastanbayeva@gmail.com

“ЭР ТӨШТҮК” ЭПОСУНДАГЫ МИФОЛОГИЯЛЫК ПЕРСОНАЖДАР**Аннотация**

Макалада кыргыз элинин “Эр Төштүк” эпосундагы мифологиялык каармандар каралат. Эмгектин максаты - кыргыз эпосундагы мифологиялык каармандарды бөлүп көрсөтүү жана азыркы кыргыз фольклористикасынын учурдагы агымы болгон эпикалык жанрдын өзгөчөлүктөрүн изилдөө. Каралып жаткан кыргыз эпосунун мифологиялык каармандары байыркы коомдордун дүйнөнүн түзүлүшү тууралуу идеяларынан келип чыккан. Фольклордогу мындай көрүнүштөрдү изилдөө эпостун жаралуу жана калыптануу процесстерине байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Изилдөөнүн талдоо системасына ажыдаар, Алп кара куш, Көкдөө, Жети баштуу желмогуз, Жалгыз көздүү дөө, Чоюнкулак ж.б. образдары кирет. Жогоруда айтылган мифологиялык каармандардын бардык образдары сюжеттин ырааттуу кыймылы менен бир мезгилде изилденет. Мифологиялык образдарды чагылдырууда эпостун генетикалык байланыштарына өзгөчө көңүл бурулуп, алардын узак жашоо процессинде акырындык менен өзгөрүп турушу да баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Эр Төштүк, мифологиялык каармандар, маданий катмар, фольклор, эпос.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПЕРСОНАЖИ ЭПОСА “ЭР ТЁШТЮК”**MYTHOLOGICAL CHARACTERS IN THE EPIC “ER TOSHTUK”****Аннотация**

В статье рассматриваются мифологические персонажи в кыргызском эпосе “Эр Тёштюк”. Цель работы заключается в выделении мифологических персонажей в кыргызском эпосе и в исследовании особенностей жанра эпоса, который является актуальным направлением современной кыргызской фольклористики. Рассматриваемые мифологические персонажи кыргызского эпоса дает возможность проследить процесс возникновения и формирования эпоса берущее начало от мифических представлений древних общин. В систему анализов в исследовании входят образы дракон, Алп кара куш, Кёкдёё, Семиголовая ведьма, Одноглазый великан, Чоюнкулак. Все названные образы отрицательных персонажей исследуются одновременно с последовательным движением сюжета. Особенно акцентируется о генетических связях эпоса в отражении мифологических образов, а также подчеркивается постепенная трансформация в процессе их долгого бытования.

Abstract

The article examines the mythological characters in the Kyrgyz epic “Er Toshtuk”. The purpose of the work is to highlight demonological characters in the Kyrgyz epic and to study the features of the epic genre, which is a current trend in modern Kyrgyz folklore. The mythological characters of the Kyrgyz epic under consideration make it possible to trace the process of the emergence and formation of the epic, which originates from the mythical ideas of ancient communities. The analysis system in the study includes the images of the dragon, Alp kara kush, Kökdöyo, Seven-headed witch, One-eyed giant (Cyclops), Choyunkulak. All of the above-mentioned images of negative characters are explored simultaneously with the sequential movement of the plot. Particular emphasis is placed on the genetic connections of the epic in the reflection of mythological images, and the gradual transformation in the process of their long existence is also emphasized.

Ключевые слова: Эр Тёштюк, мифологические персонажи, культурный пласт, фольклор, эпос.

Keywords: Er Teshtuk, mythological characters, cultural layer, folklore, epic.

Киришүү

Түрк элдеринин оозеки чыгармалырынын ичинен “Эр Төштүк” кенже эпосу ар кыл жанрга кете берет. Алсак, “жөө жомок, баатырдык жомок, баатырдык архаикалык эпос” айтыла берет. Бул чыгарма көп варианттуу. Алардын ичинен С. Каралаевдин варианты элге кеңири тарап, башка тилдерге көп которулган. Бул чыгарманынын элге сиңип ал гана эмес тектеш түрк тилдүү элдерге да тарашы өткөн кылымда эле окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бурган. Алсак, окумуштуу В.В.Радлов өзүнүн “Образцы народной литературы тюркских племен” деген көп томдуу, атактуу эмгегинин 4-томунда Батыш Сибирдик татарлардын “Йир Тошлык” жөө жомогун, 5-томунда кыргыздардын баатырдык архаикалык “Эр Төштүк” эпосун жарыялап, ушул томдун кириш сөзүндө эки чыгарманын сюжеттик системасын салыштырып, жалпылыгын карап чыккан. Андан ары, эпосту фольклорист Г.Н. Потанин, бурят окумуштуусу М.Н. Хангалов, совет окумуштуусу П.А. Фалев, В.М. Жирмунский жана иран окумуштуусу Х.Г. Короглы изилдеп, башка элдердин эпостору менен салыштырып, бир канча эмгектерди жаратышты. В.В. Радлов бул эпос жөнүндө төмөндөгүдөй айтып кеткен: *“Кыргыз өзүнүн (эпикалык) ырларында кандайдыр бир тирүү укмуштуу жана коркунучтуу жомоктук дүйнөнү эмес, тескерисинче, ал анда өзүнүн жеке турмушун, өзүнүн жеке сезимдерин жана умтулууларын, коомдун ар бир мүчөсүндө жашаган идеаларды ырга салганды жогору баалайт”* (Эр Төштүк, 1996, б. 3). Демек, сюжеттик негизин, системасын мифтик-фонстаккалык элементтер түзүп, “тири укмуштуу жана коркунучтуу жомоктук дүйнөнү” сүрөттөгөн эпоско кайрылуу кийинки убактарда байкоого болот. Эпостун өзүнө эле канчалаган окумуштуулар кайрылып, илимий эмгектерин жаратышты. Алдыда дагы канча адама кайрылат бизге табышмак. Ушунун өзү эле эпостун кыргызга эле тиешелүү эместигин, ал өзүндө көп элдердин чыгармаларын камтыган, жуурулуштурган чыгарма десек болчудай. Биз изилдеп жаткан “Эр Төштүк” эпосунун демонологиялык образдары бул эмгекте каралат. Ар бир образ терең иштелип, өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөргө ээ.

“Эр Төштүк” эпосу өз түзүмүндө мифтик элементтерди байыркы адамдардын жомоктон келип чыккан магиялык элестөөлөрү ачык сакталган. Бул тууралуу этнограф И.Молдобаев өзүнүн төмөнкүчө оюн айткан: “Кыргыз мифтерин шартту түрдө үч топко бөлсө болот: биринчиси- дүйнөнүн пайда болушу жана аын ар түрдүү абалдары, өзгөрүштөрү жөнүндөгү мифтер; экинчиси – жаныбарлар дүйнөсүнүн келип чыгышы; үчүнчүсү- жаратылыш объектилери жана жаныбарлардын колдоочулары (ээлери) жөнүндөгү мифтер”.

“Эр Төштүк” эпосунун мифологиялык сюжеттерин негизинин дүйнөнүн түзүлүшүнө байланыштуу байыркы адамдардын ой жүгүртүүсүнүн көркөм чагылышы катары кароого болот. Мында үч кабат дүйнө (Көкө Теңир, убактылуу өмүр сүрүүчү адамдар жашаган дүйнө, жер алдындагы дүйнө) түшүнүгү берилип, жаны өгөөдө болгон Төштүк аны алып качам деп желмогуз кемпирдин кугунунда калат. Учуучу, сүйлөөчү ат Чалкуйрук өзү айткандай: “Булуттуу көктүн астынан, буралган шибер үстүнөн бурулбай алып учат”. Төштүккө жетпей каларын сезген желмогуз кемпир колундагы сыйкырдуу буюм ийректи алып: “Ор, ийрегим, оргун” – деп жерди жарып жиберүүчү магиялык сөздөрдү айтат. Ошондо жер жарылып, үчүнчү дүйнөгө – жер алдындагы дүйнөгө эшик ачылып Төштүк Чалкуйрукту минген бойдон түшүп кетет. Андан аркы сюжетте Төштүктүн жер астындагы дүйнөдөгү өткөргөн жылдары баяндалат, төрт Мамыт, жолборс, аюу, кумурскага жолугуп аларды ар кандай кыйын кырдаалдан куткарып дос болгону баяндалат. Көрсө Төштүктүн жер астына түшүшү эпикалык дүйнө карашта баатырдын жашоого келгендиги негизги миссияларынын бири, тагдыры экен.

Мифологиялык персонаж желмогуз кемпир аталган сюжетте адам баласын бир дүйнөдөн экинчи бир дүйнөгө өткөрүчү кызмат аткарганы белгилүү (Эрматова, 2021, б. 1239).

Ал эми “Эр Төштүк” кенже эпосубузда да мындай кейипкерлерге абдан бай келет. В.В.Радловдун жазып алган вариантында мифологиялык кейипкерлер алптар, ажыдаар, сүйлөөчү ат, кырк кулактуу казан сыпатталат. Алсак, Төштүк жер астына түшкөндө жерди жарып, өзүн жер түбүнө түшүрүп жиберген желмогуз кемпирдин артынан изи менен кууп барат, алгач ал бөрүнүн изиндей болот, кийин жолбортун изиндей болот, андан ары барса:

“Бир кулагын төшөнгөн,
Бир кулагын жамынган.
Астыңкы эрди сасыган,
Үстүңкү эрди муздаган.
Колу Кокон кеткен дейт,
Буту Букар кеткен дейт.
Бир алп жаткан экен” (Эр Төштүк, 1996, б. 559).

Көрсө ал Төштүктүн жер түбүнө түшкөнүн угуп күч сынашып эрмектешмекчи болупжолун тосуп жаткан Ай-Кулак алп экен. Экөө алыша кетип, Төштүк анын эки кулагын бүктөп кармап алып, кырк кырдан алышат, анын башын кесип алып андан ары жөнөйт. Кийин жолунан Күн-Кулак, Чоюн-Кулак алптарды жеңет. Мындан корунуп тургандай, 19-кылымда жазылган сюжетте архаикалык мотив дагы көөнө формада сакталып, демонологиялык кейипкерди алып жүрөт. Ал эми С.Каралаевдин айтуусундагы вариантта мындай сыпаттамадагы кейипкерлер кездешпейт. Бул улам убакыт өткөн сайын эпостун архаикалык белгилери азайып, айрым жоготууларга учурап калгандыгынан кабар берет.

Эпосто буура, жылкы, кой сыяктуу үй жаныбарлары төрт түлүк мал менен кошо эле мифологиялык жаныбарлар да сүрөттөлөт. Мисалы, Алп кара куш - эпосто чечичүү ролду ойнойт. Жер түбүнүн каны Көкдөөнүн жылкыларынын ичинен Чаар бээ жылына тулпар чыгуучу кулундарды тууйт, бирок аны жыл сайын алп кара куш туур замат алып кетип калат. Көкдөө кызынын калыңына жети мөрөй койгондо Төштүк анын бири катары ошол кырк кулунду таап келиши керек болот. Мамыттардын жардамы менен бул мөрөйдү да аткарат.

Кара куш - талаа бүркүтү. Кара куш (бүркүт) түрк-монгол элдеринде эзелтеден сыйынуунун объектиси болуп келери маалым. 11-к. фарси автору Гардизи кыргыздар уй, кирпичи, сагызган менен катар бүркүттү ыйык тутушарын жазат (Бартольд, 1973, б. 48). Кыргыздардын байыркы тотемистик түшүнүктөрү өзгөчө этнонимдерде кенен чагылдырылган. Кара куш (алп кара куш) кыргыз эпосторунда, элдик фольклордун маалыматтарында да чагылдырылат. Алп кара куш “Манас” эпосунда, “Эр Төштүктө” баатырларга зарыл учурда келип жардам берген бүркүт. Бүркүт - түрк-монгол, иран тилдүү элдердин мифологиясында кенен чагылдырылып, сыйынуучу объект болгондугун археологиялык материалдар, фольклордун маалыматтары ж.б. тастыктайт. “Алп кара куш - оң каармандарга колдоо көрсөтүүчү сыйкырдуу, абдан зор куш, бүркүттүн мифтештирилген кейпи. Түрк элдеринин оозеки чыгармаларында кездешүүчү алп кара куш, ажыдаардын туруктуу колдоочулар болушун байыркы мезгилге байланыштуу кароо керек. А.П. Окладников түрк-монгол элдеринин көпчүлүк чыгармаларында бүркүттүн образы жөнүндө: “Бакты-таалайдын жана молчулуктун кепили катары, мал менен кесипчилик кылган коомдун эң жогорку колдоочусу катары ыйык асмандын ээси болуп саналат”, - дейт (Окладников, 1972,

б. 205). Айрым археологиялык табылгалардагы сүрөттөргө караганда, бүркүттүн бул образы байыркы коло доорунан эле белгилүү болгон. Уламыштагы Огуз каган өз балдарына, анын тукумдарына таратып дайындаган онгондордун (сыйынуучу объектилер) дээрлигин канаттуу жырткыч куштар түзгөн. Уруунун мүчөлөрү жалпы жамаат сыйынган онгон -канаттуунун этин жешкен эмес. Эзелки бука (бугу) тотемин кийинчерээк канаттуу жырткыч куштар алмаштыра баштаган. Анткени бул тотем уруунун (уруктун) жырткыч куштай күч-кубаттуулугун аныктаган. Бүркүт буряттардын түшүнүгүндө жакшылыкты да, аны коштоп жүрчү кырсыкты да адамдарга жөнөтчү касиетке ээ болгон. Ушул эле бурят уламыштарында бүркүт кушу шамандардын түпкү бабалары катары баяндалат. Хакас-качиндерде да дал ушундай диний-мифологиялык түшүнүк болгон. Алтайлыктардын мифологиясында Ульген жер менен көктү гана эмес, күндү, айды, отту жараткан Кудай. Анын жети уулунун бири - Кара Куш деп аталган. Хакас тилинде “хара хус” - бүркүттү аныктайт. Махмуд Кашгари Юпитер жылдызын “кара куш” деп жазганы маалым. Мээнин эң маанилүү бөлүктөрүнүн бирин кыргыздар “каракуш мээ” деп аташат. Демек, кара куш байыркы адамдардын акыл-эс таануусундагы тотемистик гана түшүнүктү аныктабай, алардын космостук аң-сезимин, Көк Теңирге болгон ишенимин чагылдырып, ыйык асмандын ээси деген түшүнүктү тастыктайт. (Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк, 2005, бб. 141-142).

Мифтик сюжеттердин тематикасы ар кыл, алар жаратылыш кубулуштары, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, адамдар жана алардын жашоо-турмушундагы окуялар баштан-аяк камтып кетет. Кыргыз эпосундагы дүйнө түзүлүшү жөнүндөгү ой жүгүртүүсү ар бир чыгармада берилет. “Эр Төштүк” эпосунда уруулук коомдун көөнө сөз өнөрүнүн архаикалык катмары каралган. Эпостун текстинен байыркы кыргыздардын дүйнө тууралуу ой жүгүртүүсүн, сырткы дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүгүн байкоого болот. Мында магиялык элестөөлөрдөн мифтик, демонологиялык образдар келип чыкканын айта кетпесек бобойт. Бул тууралуу этнограф И.Молдобаев төмөндөгүлөрдү айтат: *“Кыргыз мифтерин шартту түрдө үч топко бөлсөк болот: биринчиси- дүйнөнүн пайда болушу жана анын ар түрдүү абалдары, өзгөрүштөрү жөнүндөгү мифтер; экинчиси- жаныбарлар дүйнөсүнүн келип чыгышы; үчүнчүсү- жаратылыш объектилери жана жаныбарлардын колдоочулары (ээлери) жөнүндөгү мифтер”* (Молдобаев, 1989, б. 47). Мындан жыйынтык чыгарсак, “Эр Төштүк” эпосунда бул үч түрлүү мифтин баардык түрү кездешет. Алсак, эпосто дүйнөнүн пайда болуусу бар, анда үч дүйнө баяндаларын айтканбыз, кийин жаныбарлардын дүйнөсү абдан кеңири баяндалат. Жаныбарлардын колдоочулары дагы Эр Төштүктү колдоп келет. Анын жолунда көп кыйынчылыктарды жеңишине жардамдарын да аяшпайт.

Адам жанынын бар предметте болушу байыркы тотемдик түзүлүштүн бир түрү. Төштүктүн жаны “өгөөдө”, ал эми ошол эле эпостогу Чоюнкулук алптын жаны кучкачта болуп, алар кара аркардан ичиндеги сандыкта сексен жылдан бери жүргөн болот, марал да кыйналып, башка аюу, жолборс, кумурска сыяктуу Төштүктүн келишин, аны бул милдеттен куткаруусун күтүп жүрөт, бул Төштүктүн жердеги дагы бир миссияларынын катарына кирет. Эпостогу жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн карасак, өзүнчө бир чалкыган деңиздей. Бул боюнча изилдөөчү С.Кайыпов: *“По разнообразию привлекаемых образов преовое место занимает мир животных-фауна. В качестве образа сравнений выступает 57 названий из животных мира, Общее количество сравнений с учетом частотности появления в тексте составляет около 140 единиц. В свою очередь эта группа сравнений делится на ряд подгрупп. Чаще всего Встречаются образы домашних животных. Это связано с тем, что киргизский*

народ, который в прошлом имел скотовидческий уклад жизни, воспринимал их не только с хозяйственно-бытовой, но и эстетической точки зрения“ (Кайыпов, 1990).

Эпосто буура, жылкы, кой жана башкалар эле айтылбастан демонологиялык, магиялык жаныбарлар да сүрөттөлөт. Мисалы, алп кара куш – канатуулардын ичинен мифтик персонаж. Жер түбүнүн каны Көкдөөнүн жылкыларынын ичинен Чаар бээ асыл тукум жылкыларды берүүчү өзгөчө болот. Ал жыл сайын бирден кулун тууйт. Аны Алпкаракуш кырк жылдан бер алып кетет. Төштүк жер алдына түшкөндө Көкдөөнүн кызынын колун сураганда, калыңына жети мөрөй койгондо, анын бири ошол кырк жылкыны таап келүү болгон. Аны баатыр досторунун жардамы менен аткарат. Алпкаракуштун жыл сайын кулундарды алып кетишинин себеби да бар эле, ал анын балапандарын жеп жүргөн ажыдаардан куткарыш керек болчу. Алп кара куштун кулундарды алып кетүүсү да Төштүккө бир миссия болот. Көрсө алп кара куштун балдарын жеп жүргөн ажыдаарды жок кылуу керек болгон экен. Алп кара кушту мифологиялык каарман катары кароодо аны алтай эпосундагы Кашкереде, монгол эпосундагы Гаруд, “Шахнамедеги” зымырык кушу менен салыштырууга болорун белгилеп кетсек болот.

Демонологиялык-мифтик жаныбарлардын дагы бири - ажыдаар. Алп кара куштун балдарын ал жем издеп кеткенде кырк жылы катары менен соруп турган: Мунар башын караса,

“Көңүл кетип бөлүнөт,
Мүйүзү бар башында,
Токсон кулач узуну,
Бир ажыдаар көрүнөт.
Жыты сасык, өңү чаар,
Өлчөсө болбойт мындай жан.
Алп кара куш баласын
Билип калган кез экен,
Эми барып сорууга
Жүрүп калган кези экен” (Эр Төштүк, 1996, б. 206).

Төштүк ажыдаарды кылычтап өлтүргөн соң, зор мунар теректеги Алп кара куштун уясында аман калган балапандар баатырга ыраазычылык билдиришет:

“Өлгөн жанды тирилттин, Төштүк,
Өчкөн жанды тамыздын, Төштүк” (Эр Төштүк, 1996, б. 212).

Бул окуялар мончоктой тизмектелип, биринин-артынан бири уланып кеткени менен жомоктордогу кадимки сюжеттерге да окшоп кетет. Анткени салттуу эпикалык формула түрк, бурят, монгол элдеринин эпосторунда ушул сыяктуу туруктуу түрүндө кездешери ашыкча болбос.

Ажыдаардын образы “Эр Төштүк” эпосунан айырмаланып, “Манас” эпосунда оң маанидеги каарман. Ал Манас баатырдын колдоочуларынын бири болуп эсептелинет. Алгач баатыр төрөлө элегинде Чыйырдынын түшүнө кирип, баатыр жөнүндө кабар берет, андан кийинки окуяларда казатта баатырдын сүрүнө сүр кошуп, айбатаанып көрүнөт. Ал душмандарынын үшүн алып турган ажыдаардай колдоочусу менен. Алоокенин укмуштуу багындыгы ажыдаарлар чындыкка жакын болуп, Манасты жеп койбостон, кайра ага баш ийип беришет. Манасчылар мында персонаждарды ар кандай кырдаалда, ар түрдүү ракурста, мазмуну түрдүүчө, ар кандай кырдаалга байланыштуу өзгөртүп колдоно беришет. Мында бир

нерсенин, бир предметтин айланасында көп кырдуу ойлонуу, өзгөчө эпикалык ойлонуудан кабар берет. Мисалга алсак, эпосто кырк кулактуу казан бар. Көкдөө Төштүктү “Барса келбес” жерге жөнөтөт. Ал жактан жер үстүнөн токсон алп, жер астынан токсон алп чогулуп алып, “колумдан кырк кулактуу казанымды алып кетип, ит ичпестен Ала-Көлгө салып жиберген. Ошону алып кел, анан жетинчи мөөрөйүң аткарылат”, - дейт:

“- Кайнагын деп казанга,
Кабар берип турганда,
Дүйүм тамак бар болуп,
Дүнүйөсү жайнаган,
Кайнаса ашы коюлган,
Аалам журттун баарысы,
Бир казандан тоюлган.
Кереметтүү кең казан,
Эмине айтса бул болгон,
Телегейи тең казан...” (Эр Төштүк, 1996, б. 250).

Бул казанда элге береке, тоюн-токчулукту алып келүүчү кереметтүү буюм болуп сүрөттөлсө, кийинки окуяларда терс башкача айтканда, демондук образда кездешет:

“Кечээ жер үстүнөн токсон алп,
Жер алдынан токсон алп,
Бирөө калбай жайылып,
Ал казанды алалбай,
Токсон алптын баарысы,
Бирөө калбай кырылган...
Бир кулагы казандын-
Ааламдын барын өткөргөн,
Кудайдын жети кары бар...” (Эр Төштүк, 1996, б. 255).

Окуянын жүрүшүндө кырк кулактуу казан Төштүктүн жаны өгөөнү берген соң, бекитип басып жатат. Көкдөөнүн Төштүккө айткан жетинчи мөөрөйүн орундатууга тулпары Чалкуйрук жардам берет. Ал өзү “ак тасма менен оротуп, кулагын бекем буудуруп, куйругун шүйдүрүп”, кайнап жаткан ит ичпестин Ала-Көлгө түшөт. Ат менен баатырдын жаны бир, аман-эсен кайтып кел, эгер сен өлсөң, мен да жок болом” дейт, Чалкуйрук “көлдүн үстүнө ак көбүк чакса мен жеңгенмин, кызыл көбүк чыкса мен жеңилген болом” деп айтат, Ошондо Жер тыңшар Маамыт жерди тыңшап, атынын жеңилгенин айтат, Төштүк булдурсунун алып төрт Маамыт менен кошо көлдү сабай баштайт. Ошондо жер жарылып, көлдүн баары чачылат. Кыямат кайың башталат. Мында адам өзүн жаратылыштан бөлүп карабастыгын, жер суу, жаныбарлар жана өсүмдүктөр менен бир деңгээлде караганын, Төштүктүн жолборс, аюу, кумурска, алпкаракуш, ат менен сүйлөшүүсү, пикир алышып, кеңеш сурашы бул байыркы замандагы адамдардын ой жүгүртүүсү. Мындан кийин Чалкуйрук Төштүктүн ишеничин актап, көлдүн түбүнөн казанды алып чыгат. Ага төрт Маамыт жардам берет. Анан Көкдөөнүн шаарынын жарымын бастырып коюшат. Бул жерде казан шаардын жарымын басып калгандай чоң экенин байкаса болот.

Кыргыз эпосу “Эр Төштүктө” жороруда белгиленгендей суз, кара түстөр менен жер түбүндөгү дүйнөнүн картинасы берилип, кийин кийин жер үстүнө Алпкаракуш менен

көтөрүлүп, чыккандыгы кубаныч чексиз болгондугу айтылат. Куш минип учуучу баатыр дүйнөлүк эпосто да кездешет. Маселен эстон элинин “Калевипозг” эпосунда башкы каарман Калев деңиз бүркүтүнө минип алып деңиздер, жерлерден өтүп Вирунун жээгине түшөт, ал жерде жайгашып Линдага үйлөнөт, үч уулдуу болуп кенжеси Калевипозг өзгөчө баатыр болуп тез өсөт, эки айында бешиктен чыгат, үч айында басат. Анан алгачкы эрдиктери башталат.

Бул эпосто мифтик алп персонаждардын жутуп кайра мурдагыдан да күчтүү баатыр кылып кайра кусуп коюшу, башкача айтканда эпикалык кайра толуктап жаратуусу, Төштүктүн алпкаракуштун балдарын ажыдаардан сактап калгандыгы үчүн ыраазычылык иретинде жутуп кайра кусушу көөнө мотив катары эпостон туруктуу орун алган. Муну фольклорист Е.М.Мелетинский: “Весьма архаической чертой, специфически связанной с обрядами инициации, является реликт проглатывания-выплывывания чудовищем героя, после чего герой вновь рожденной, уже в качестве взрослого охотника, получает имя”, - деп белгилейт (Мелетинский, 1983, б. 35). Окумуштуунун бул оюн эпостогу төмөнкү саптар далилдейт:

“Көрө салып ошондо,
Алпкаракуш токтобой,
Сырттан Төштүк баатырды
“Балп” дедире сугунуп,
“Курк” дедире жутту эле...
“Өө” – деп кусуп койду эле,
Эми ошондо сырттаның
Он эки мүчө толуптур,
Баштагыдан ошондо
Эки эсе Төштүк болуптур” (Эр Төштүк, 1996, б. 213).

Эзелки мифтердин тамыры ондогон миң жылдардан ары кетип, фольклордук салттын көпчүлүгүндө мифтер сакталбай да калган. Алар бириндеп, кайра башкача биригүүлөргө дуушар болуп, айрым жерлер унутулуп, кээ бир жерлерине кошулуп, жаңыртылганын байкоого болот. Уруулардын аралашуусу менен жаңы мазмундагы мифтер куралып, ой жүгүртүүнүн туруктуу стереотиптерине айланып, элдик поэзияга айланганы айдан ачык. Андагы окуялар эпостогу жана жөө жомоктордогу каармандарга өткөн. Муну биз “Эр Төштүк” эпосунан байкаса болот. Андагы жер астындагы жана жер үстүндөгү дүйнөнүн чагылдырылышы мифологиялык персонаждардын идеясын ачууда аткарган ролу мисал боло алат:

“Жер алдында Көкдөө бар,
Ал Көкдөөнүн колунда,
Өзүндө жети башы бар,
Эң сыйкырчы карасаат,
Кара тажаал кемпир бар” (Эр Төштүк, 1996, б. 90).

Бул жерде Көкдөөнүн сыйкырчысы жезкемпирдин образы кенен ачылган. Ал мифологиялык-демонологиялык персонаж катары келди. Ал ар кандай нерселерге жана адамдарга кубулуу касиетин да бул үзүндүдөн байкаса болот.

Мындан алгачкы мифтердин мазмундук негизин түзгөн нерсе – жамааттык бейан, адамзаттык аракеттин категориясын түзөрүн келип чыгат.

Жыйынтыктап айтканда, “Эр Төштүк” эпосу мазмандук, образдык системасы, идеалык-тематикалык, көркөмдүк-эстетикалык жагынан коомдук аң-сезимдин, синкреттешүүсүнө учурап, бирок өзүнүн бөтөнчөлүгүн сактоо менен биздин күндөргө жеткен. Мындаб “Хтонологиялык мифологиянын жана кийинки геоикалык мифологиянын айрым көрүнүштөрү, негизги атрибуттары кыргыздарда бир кыйла өлгөндө сакталгандыгын “Эр Төштүк” эпосу далилдейт. Анткени, кыргыздардын баатырдык кенже эпосторунун ичинде өзүнүн пайда болуп өнүгүш, калыптанышы боюнча байыркы мезгилдерди кучагына алып, убакыт менен тең жашап келген бул фольклордук чыгарма идеалык-тематикалык, сюжеттик жана образдык системасы жагынан башкалардан өзгөчөлөнүп турат”, – деген пикирге кошулуу максатка ылайык (Байжигитов, 1985, б. 37).

Төштүк Желмогуз кемпир кашына Чалкуйрук менен барып, өгөөнү ала качканы барганда Жети баштуу кемпирдин сүрөттөлүшү:

“Куудай аппак чачы бар,
Бир башында кемпирдин
Санаса жети башы бар.
Соку минип ал кемпир,
Сок билектен камчы алган.
Сыягы башка, заары күч,
Ал капырдан күдөр үз.
Чекеси кетип тырышкан,
Көрүнгөн менен урушкан.
Көк кементай жонунда,
Ийреги бар колунда.
“Ор ийрегим, оргун” – деп,
Оруп ием тырманган,
Оройлугу бир башка” (Эр Төштүк, 1996, б. 144).

Алгач эле эмгекти баштардан мурда “Манас” эпосунун баштап, андан соң “Эр Төштүк” эң байыркы кенже эпосуна кайрылдык. Бул эпосторду океан сыяктуу элестетип, бирок ошол океанды изилдөөгө кириштик. Биз канчалык көп материал топтосок дагы, океандын жээгинде эле калгандай сездик. Бул теманы тереңдетип, дагы кароо келечек муундун ишидир. Ушул эпостордон биз демонологиялык пресонаждарды таап, аларды текстологиялык жактан талдап, илимий негизде берүүгө аракеттендик. Алсак, бул эпостордон дөөлөрдү, алп кара кушту, сыйкырдуу жандыктарды, перилерди, жин-шайтандарды, желмогуз кемпирлерди, алптарды жана башка демондук персонаждарды талдап чыгып, салыштыруу менен анализ жасадык.

Ар бир эле элде жалпылык бар, өзгөчө оң каарман менен терс каармандын мифтик терс каармандар менен күрөшүүсү, эгерде терс каармандар оң каармандар сыяктуу эле адам келбетинде болуп туруп дагы, оң каармандардын аракетинин натыйжасында жеңилип, өлтүрүлсө дагы демондор адамдарга зыян алып келип, оору-сыркоону, жамандыкты алып келген башка бир формага айлануу күчүнө ээ экенин байкайбыз.

Элдик оозеки чыгармачылыкта диний культтарга, образдарга, сюжеттерге жана мотивдерге кайрылуу дүйнө таануунун ыймандык-эстетикалык кеңири контексте жакшылык, демондук образдардын жамандыгы, өмүр жана өлүм сыяктуу түбөлүктүү темаларды кароого мүмкүндүк берет.

Фольклордук-мифологиялык жана этнографиялык материалдар бизге адамзат тарабынан өткөн доорлордо иштелип чыккан руханий маданиятынын топтомун жеткирди. Көрүнүп тургандай фольклор, анын ичинде эпостогу эл, этнос тууралуу көп жактуу маалыматты сактаган форма болуп саналат.

Адабияттар

- Байжигитов, К. (1985). *Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары*. Фрунзе: Илим.
- Кайыпов, С.Т. (1990). *Проблемы поэтики эпоса “Эр Төштүк”: Часть 1. Гипербола. Сравнение*. Фрунзе: Илим.
- Кыдырбаева, Р.З. (1980). *Генезис эпоса “Манас”*. Фрунзе: Илим.
- Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк*. (2005). Түз. О.К. Каратаев, С.Н.Эралиев. Бишкек: Бийиктик.
- Мелетинский, Е. М. (1983). “Возникновение и ранние формы словесного искусства”. *История всемирной литературы. Т.1*. Москва: Наука. с. 23—52.
- Молдобаев, И.Б. (1989). *Эпос “Манас” как источник изучения духовной культуры киргизского народа*. Фрунзе: Илим.
- Окладников, А.П. (1972). *Центральноазиатский очаг первобытного искусства: пещерные росписи Хойт-Цэнкер-агуй (Сэнгри-агуй), Западная Монголия*. Новосибирск: Наука.
- Эр Төштүк*. (1996). “Эл адабияты сериясы”. II том. Бишкек: Шам.
- Эрматова, А.Ж. (2021). “Эр Төштүк” жана “Көкүл” баатырдагы Чынар теректин жана алманын “ыйык дарак” образы катары берилиши. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 4, сс. 1233-1240. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_1233. EDN: WKJHTB.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(1)/2023, 56-62

УДК: 81.233

DOI: [10.52754/16948874_2023_1\(1\)_7](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_7)

ПРЕДИКАТТАР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ПРЕДИКАТАХ

GENERAL INFORMATION ABOUT PREDICATES

Турганбаев Нурмамат

Турганбаев Нурмамат

Turganbaev Nurmatat

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University

nturganbaev64@mail.ru

ПРЕДИКАТТАР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Аннотация

Сүйлөмдүн маани-мазмунун ар тараптан аныктап тактап турган, тактап айтканда, ойдун жыйынтоочу ядросу болгон предикаттар туурлауу сөз болот. Макалa эскертүү семантикасы менен предикаттардын классификациясын изилдөөгө арналган. Предикаттар коммуникативдик, аткаруучулук жана метакоммуникациялык болуп каралат, алар белгилүү бир функционалдык жана структуралык касиеттери менен айырмаланган атайын топторго бөлүү сунушталат. Өзгөчө көңүл эскертүү кырдаалынын компоненттерин аныктоого бурулат. Предикаттардын сүрөттөлүшү изилдөөдө иштелип чыккан материалдардын негизиндеги классификацияга негизделет. Изилдөө көрсөткөндөй, сунуш кылынган талдоо ыкмасы предикаттарды мүнөздөөгө жана сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксисттик милдеттерди аткаруу жөндөмүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Ачык сөздөр: предикат, предикаттуулук, субъект, сүйлөм мүчөлөрү, типтик предикаттар, ээ, баяндооч, абстрактуу түшүнүк.

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ПРЕДИКАТАХ

Аннотация

В данной статье речь идет о предикатах, всесторонне определяющих суть предложения и являющихся своеобразным ядром, подытоживающий мысль. Статья посвящена исследованию семантики предупреждения и классификации предикатов. Предикаты рассматриваются отдельно как коммуникативные, исполнительные и метакоммуникационные и по определенным функциональным и структурным качествам предлагаются разделить их на группы. Особое внимание уделяется определению компонентов предупреждения. Описание предиктов основано на классификации исследованных материалов. Как показывает исследование, предложенный метод анализа дает возможность характеристики предикатов и определению исполнительской способности членов предложения синтаксических обязанностей.

Ключевые слова: предикат, предикативность, субъект, члены предложения типовые предикативы, подлежащие, сказуемое, абстрактное понятие.

GENERAL INFORMATION ABOUT PREDICATES

Abstract

Predicates that determine the meaning of the sentence from all sides are the summative nucleus of the thought. This article is devoted to the study of classification of predicates with warning semantics. Predicates are considered communicative, performative and metacommunicative, and it is recommended to divide them into special groups that differ in certain functional and structural properties. Particular attention is paid to defining the components of the warning situation. The description of the predicates is based on the classification developed in the study. The research shows that the proposed analysis method allows for the characterization of predicates and the determination of the ability of sentence members to perform syntactic tasks.

Keywords: predicate, predicativeness, subject, sentence members, standard predicates, subjects, predicate, abstract concepts.

Киришүү

Предикат – ойдун, маанинин бинардык түзүлүшүнүн мүчөсү, мында башка мүчө - субъект жөнүндө бир нерсе айтылган (бекитилген же четке кагылган), ал эми сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелердин формасы атрибутивдик байланышка кыскарган. Предикат объекттин белгилүү бир өзгөчөлүгүнүн бар же жок экендигин чагылдырат. Макалалар кандай предикаттардын түрлөрүн аныктайт. Аларды беш топко бөлүүгө болот: Алар предикаттардын *түрү, касиети, абалы, процесси, аракети*. Предикаттарын касиетине тирүү жандыктардын, нерселердин же абстракттуу түшүнүктөрдүн абалы жөнүндөгү жоболор кирет, алар түп-тамырынан бери өзгөрүлбөйт, башкача айтканда, алардын туруктуу өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү. Ал эми предикаттардын түрлөрү субъекттин статикалык, башкарылбоочулук жана аракетсиздиги сыяктуу белгилери менен мүнөздөлөт.

Бардык предикаттар эки чоң топко бөлүнгөн, алардын эң жалпы карама-каршылыктары төмөнкүдөй белгилерге ээ: материалдуулук, мезгилсиздик - кокустук, эпизоддук. Бул карама-каршылык эки чоң типтеги предикаттардын ортосуна так чек коёт: бир жагынан булар “касиеттин” (сапаттын) предикаттары, экинчи жагынан булар “кубулуштарды” билдирген предикаттар. Касиеттер (сапаттар) убакыттын өтүшүнө салыштырмалуу көз карандысыз болгон объекттин мүнөздөмөсүн билдирет жана ошол эле учурда тиешелүү предикация болгон чындыкты, курчап турган дүйнөнү сүрөттөйт.

Изилдөөнүн максаты: Азыркы учурда дүйнөлүк тил илиминин көңүл борборунун “семантика” тарапка оошу тилдик бирдиктердин маанилик уюшулушун изилдөөнүн зарылдыгын, же актуалдуулугун айгинелейт. Тилди семантикалык багыттан изилдебей туруп, анын табиятын, колдонулуу закон ченемдүүлүктөрүн, өнүгүүсүн, адамдын ой жүгүртүүсү жана сезим-туюму менен болгон байланышын терең аныктоо мүмкүн эмес. Ошондой эле тилдин семантикалык системасын өздөштүрүүсүз аны илимий жактан жеткиликтүү үйрөтүүгө жана аң-сезимдүүлүк менен кеп маданиятына, ой жүгүртүү маданиятына жетишүүгө болбойт. Тилдин семантикалык системасын изилдөө жана үйрөнүү теориялык да, практикалык да чоң мааниге ээ.

Изилдөөнүн милдеттери: Семантика-лингвистикалык гана эмес, логикалык да, психологиялык да, философиялык да категорияларды өз ичине камтыган татаал түшүнүк. Анткени мында адам баласынын көп кырдуу ички дүйнөсү, курчап турган чөйрөгө болгон түшүнүгү, аны кабылдоосу, ой жоруму ж.б. чагылдырылат. Андыктан мындай татаал категорияга бир тараптуу аныктама берүү мүмкүн эмес. Тилдин негизги өзгөчөлүгүн алып жүрүүчү бул түшүнүктү объективдүү өздөштүрүү үчүн аны ар тараптан изилдөө талап кылынат. Ошондой эле мында пикир алышуу учурундагы конкреттүү кырдаал, түшүнүктүн чындыкка болгон катышы, тилдин улуттук спецификасы сыяктуу факторлор эске алынат.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү: Предикат - бул чын же жалган болушу мүмкүн болгон логикалык маалымат же билдирүү. Логикада предикаттар объекттердин ортосундагы мамилелерди сүрөттөө же билдирүү чындык деп эсептелген шарттарды аныктоо үчүн колдонулат.

Предикаттар логика менен лингвистикадагы негизги түшүнүк. Алар билимди жана ой жүгүртүүнү формалдаштыруу үчүн колдонулат. Предикаттар көбүнчө тил илиминде логикалык шарттарды түзүү жана билдирүүлөрдүн чындыгын текшерүү үчүн колдонулат.

Предикаттар ар кандай жолдор менен берилиши мүмкүн. Алар логикалык маанилерди (чын же жалган), сандык маанилерди, ошондой эле салыштырууларды жана "жана", "же" ошондой эле "жок" сыяктуу логикалык тилдик аражаттарды камтышы мүмкүн.

Мисалы: «Күн чыгыштан чыгат» деген сөздү «Күн чыгыштан (чыгыш)» предикаты менен көрсөтүүгө болот. Анын үстүнө бул предикат күн чындап чыгыштан чыккандыгы үчүн туура болот.

Мисалы, кийинки «Күндүн чыгышы (чыгыш) жана температура (жогорку)» предикаты күн чыгыштан чыгып, температура жогору болгондо гана туура болот.

Белгилей кетчү нерсе, предикаттар дайыма эле логикалык ой туюм боло бербейт. Алар ошондой эле объекттердин ортосундагы мамилелерди көрсөтө алат же өкүлчүлүктүн башка формаларына ээ болот.

Предикаттар – тексттерди түзүүдөгү сөз айкаштарынын өзгөчө түрү, алар логикалык мааниге – чын же жалганга баа берүүчү жоболордун же шарттардын ролун аткарышат. Алар шарттуу билдирүүлөр, циклдер, сүйлөмдөр жана башкалар сыяктуу ар кандай программалоо конструкцияларында маанилүү ролду ойношот.

Кайсы сөз айкаштарынын предикаттар экенин түшүнүү үчүн алардын түзүлүшүн жана негизги касиеттерин түшүнүү керек. Предикаттын биринчи өзгөчөлүгү - ал аргументтерди, башкача айтканда, ал иштеген маалыматты талап кылат. Аргументтер өзгөрмөлөр, туруктуулар же башка предикаттардан турушу мүмкүн.

Предикаттардын маанилүү касиеттеринин бири - предметтердин же кубулуштардын ортосундагы байланыштарды билдирүү жөндөмү. Мисалы, предикат сандын оң экендигин, элементтин тизмеде бар-жоктугун же саптын палиндром экендигин текшерип мүмкүн. Бул лингвисттерге тексттерди иштеп чыгуу жана анын абалына жараша чечим кабыл алуу үчүн шарттарды же тексттерди түзүүгө мүмкүндүк берет.

Предикаттын аныктамасы түрдүү программалоо тилдеринде ар кандай болушу мүмкүн. Мисалы, функционалдык программалоо тармагында предикаттар логикалык маанини кайтарган функциялар. Башка тармактарда предикаттардын атайын операторлору же ачкыч сөздөрү болушу мүмкүн. Предикаттар эсептелүүчү касиетке ээ жана программалоодогу негизги түшүнүктөрдүн бири экенин эстен чыгарбоо керек.

Предикаттар деген эмне жана алар кандай кызмат аткарышат?

Предикаттар логикада жана лингвистикада объекттердин же абалдын ортосундагы мамилелерди сүрөттөө үчүн колдонулган мамилелер. Алар билимди жана ой жүгүртүүнү формалдаштырууда маанилүү роль ойнойт.

Предикаттар адатта эки бөлүктөн турат: объект жана касиет. Объект - бул жөнүндө билдирүү жасалган нерсе, ал эми касиет - бул объектке мүнөздүү болгон кандайдыр бир сапат же байланыш.

Мисалы: “Ит үрө берет” – бул жерде объект “ит”, ал эми касиети “үрө берет”.

“5 саны 3 санынан чоң” – бул жерде объекттер “5” жана “3” сандары, ал эми касиети “чоң”.

«Күн жаркырап турат» – бул жерде объект «күн», ал эми касиети «жарк» болот.

Предикаттар жөнөкөй же татаал болушу мүмкүн. Жөнөкөй предикаттар объекттин бир байланышын же сапатын сүрөттөйт.

Мисалы, “Ит үрөт” предикаты жөнөкөй, анткени ал "ит" объектиси менен анын "үрө берет" касиетинин ортосундагы бир гана мамилени сүрөттөйт.

Татаал предикаттар “жана”, “же”, “жок” сыяктуу байланыштыруучу же ажыратуучу байламталар менен бириктирилген бир нече жөнөкөй предикаттардан турат. Алар объектилердин ортосундагы татаал мамилелерди сүрөттөөгө мүмкүндүк берет.

Мисалы, “Ит үрө берет жана мышык мыёлойт” предикаты татаал, анткени анда “жана” байламтасы менен бириккен “Ит үрө берет” жана “Мышык мыёлойт” деген эки жөнөкөй предикат бар.

Предикаттар менен иштөө үчүн “жана”, “же”, “жок” сыяктуу логикалык көмөкчү тилдик каражаттар колдонулат. Алар бар болгондордун негизинде жаңы предикаттарды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Мисалы: “Ит үрөт, мышык мыёлойт” предикатын “1-предикат жана 2-предикат” деп жазууга болот, мында 1-предикат “Ит үрөт” жана 2-предикат “Мышык үрө берет”.

"Ит үрөт же мышык мыёлойт" деген предикатты "Предикат 1 же Предикат 2" деп жазса болот. "Ит үрбөйт" деген предикатты "Предикат эмес" деп жазса болот.

Ошентип, предикаттарды колдонуу билимди жана ой жүгүртүүнү жогорку деңгээлде формалдаштырууга, ошондой эле бар болгондордун негизинде жаңы предикаттарды курууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, предикаттарды колдонуу билимди жана ой жүгүртүүнү жогорку деңгээлде формалдаштырууга, ошондой эле бар нерселердин негизинде жаңы предикаттарды курууга мүмкүндүк берет.

Предикаттарды жана алардын касиеттерин изилдөө логиканын жана тил илиминин маанилүү бөлүгү болуу менен логикалык сүйлөмдү иштеп чыгуунун негизги элементи болуп эсептелет.

Предикаттардын түрлөрү

Предикаттар - чын же жалган болушу мүмкүн болгон сөз айкаштар же сүйлөмдөр. Логикада алар объекттердин касиеттери же мамилелери жөнүндө билдирүүлөрдү же суроолорду түзүү үчүн колдонулат.

Программалоо тилинде предикаттардын прологу негизги ролду ойнойт. Бул жерде предикаттардын эң кеңири таралган түрлөрү бар:

Фактылар: Бул дүйнө жөнүндө бир нерсени билдирген жөнөкөй предикаттар. Мисалы: “Күн ачык”, “Булбул сайрап жатат”. Фактылар дайыма чындык.

Эрежелер: Бул баш (максат) жана денеден (сөздөрдүн ырааттуулугунан) турган билдирүүлөр. Эрежелер жаңы фактыларды алуу же берилген фактылардын чындыгын текшерүү үчүн колдонулат. Мисалы: "Эгер чымчык уча алса, анда ал абада кыймылдай алат."

Суроолор: Бул билим базасына суроолорду берген предикаттар. Суроолор билим базасында тиешелүү фактынын же эреженин болушуна же жоктугуна жараша чын же жалган болушу мүмкүн. Мисалы: "Сиздин үй жаныбарыңыз итпи?"

Көп эмес предикаттар: Мындай предикаттар суроолорго эки ача жооп берет. Мисалы: "Бөлмөдө жок дегенде бир отургуч барбы?" - жооп "ооба" же "жок" болушу мүмкүн.

Предикаттардын негизги мүнөздөмөлөрү

Предикаттар логиканын негизги компоненттеринин бири жана лингвистика математика, философия, жана информатика сыяктуу түрдүү илимдердин формалдуу тили. Предикаттар кээ бир шарттарга жараша чын же жалган болушу мүмкүн болгон билдирүүлөрдү же касиеттерди сүрөттөө үчүн колдонулат. Бул бөлүмдө биз предикаттардын негизги мүнөздөмөлөрүн карап чыгабыз.

Маани:

Предикаттын баалуулуктары анын аргументтеринин чындыгынын бардык мүмкүн болгон комбинациялары. Мисалы, "объект" предикаты үчүн "субъект > объект" шарты аткарылганына же аткарылбаганына жараша маанилер "чын" же "жалган" болот.

Түшүнүк

Предикатты көрсөтүү предикатты колдонуу менен билдирүүлөрдү же касиеттерди кантип жазууга болорун аныктайт. Мисалы, "чоң" предикатын ">" логикалык оператору же "чоң" деген сөз менен көрсөтүүгө болот.

Чындык

Предикаттын чындыгы анын аргументтеринин маанилеринен жана анын аныктамасында же контекстинде аныкталган шарттардан көз каранды. Мисалы, "чоң" предикаты, эгерде анын биринчи аргументи экинчиден чоң болсо, чындык болот.

Курамы

Предикаттын курамы алдын ала болгон предикаттардын негизинде татаалыраак маалыматтарды же касиеттерди түзүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, сиз "чоң же барабар" предикатын түзүү үчүн "чоң" жана "бар" предикаттарын бириктире аласыз.

Предикаттар менен иштегенде, маалыматтарды туура түзүү жана алардын чындыгын жана логикалык түзүлүшүн талдоо үчүн алардын негизги мүнөздөмөлөрүн түшүнүү маанилүү.

Предикаттардын негизги функциясы

Предикат бир же бир нече аргументке колдонулушу мүмкүн жана чындык маанисин (чын же жалган) кайтарат. Мисалы, "чоң" предикаты эки сөзгө колдонулушу мүмкүн жана эгер биринчи сөз экинчиден негиздүү болсо "чындыкты" кайтарат, башкасы болсо "жалган" деп кайтарат.

Предикаттардын негизги милдети – аргументтердин маанилеринин негизинде белгилүү бир пикирдин чын же жалган экенин аныктоо. Мисалы, "бардык" предикаты эки санды аргумент катары кабыл алышы мүмкүн жана сандар бирдей болсо, чындыкты, башкача айтканда, жалган болсо кайтара алат.

Предикаттар сунуш өзгөрмөлөрдөн, логикалык операциялардан (конъюнкция, дизъюнкция, импликация ж. б.), универсалдуу жана экзистенциалдык кванторлордон жана башка предикаттардан түзүлүшү мүмкүн. Предикаттарды колдонуу менен предметтик аймактагы объекттердин ар кандай мамилелерин жана касиеттерин сүрөттөсө болот.

Корутунду. Предикаттык логикада корутунду пропозициялык эсептөөлөрдөгүдөй эле аныкталат жана ырааттуулугу бирдей синтаксистик мүнөзгө ээ. Сунушталган логиканы жыйынтыктоонун бардык эрежелери – предикаттык байланыштар үчүн киргизүү жана алып таштоо эрежелери, карама-каршылыктын эрежелери жана карама-каршылыкты азайтуу – предикаттык логиканын корутундусунун көптөгөн эрежелерине кирет.

Адабияттар

- Белошапкина, В.А. (Отв. ред.) (1997). *Современный русский язык*. Москва.
- Виноградов, В.В. (1972). *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. Изд. 2-е. Москва: Высшая школа.
- Всеволодова, М.В. (2000). *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: Изд-во Московского университета.
- Золотова, Г.А., Онипенко, Н.К., Сидорова, М.Ю. (1998). *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва: Наука.
- Ломтев Т.П. (1972). *Предложение и его грамматические категории*. Москва: Изд-во Московского государственного университета.
- Русский язык. Энциклопедия*. (1997). Гл. ред. 10. Н. Караулов. Москва: Большая Российская энциклопедия, Дрофа.
- Турганбаев, Н.О. (2021). Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштин ыңгай категориясы аркылуу предикаттардын берилиши. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 4, сс. 1168-1178. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_1168. EDN: ANZNLM.
- Элчиев, Ж.Э. (2021). *Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. Морфология. Синтаксис*. Окуу куралы. Бишкек.